

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

Qarshi Davlat Universiteti

Prof. I. Xudoyberdiev, dos. M. Rajabov

MADANIYATShUNOSLIK
fanidan
(ma`razular matni)

Qarshi 2008

KIRISH

Mazkur fan jahon madaniyati va sivilizasiyasi, milliy madaniyat, ma`naviy-ma`rifiy qadriyatlar haqida keng yoritilishini o`z oldiga maqsad qilib olgan. Bu o`z navbatida va demokratik huquqiy, insonparvar jamiyatni barpo etishda ulkan ahamiyat kasb etadi.

Har bir talabadan madaniyat tushunchasi, uning rivojlanishining asosiy qonuniyatlari, jahon madaniyatining nazariy muammolari, mustaqillik sharoitida o`zbek madaniyati rivojlanishining nazariy asoslari to`g`risida ob`ektiv bilim salohiyatini shakllantirish bosqichma-bosqich vazifalaridir.

1-Mavzu; Madaniyatshunoslik fanining predmeti.

Madaniyat tushunchasi talqini.

Ma`ruza rejasi.

1. Madaniyatshunoslikning predmeti. Madaniyatshunoslik bilimlari tipologiyasi
2. Madaniyatshunoslik faninig o`qitilishi.
3. Madaniyat tushunchasi talqinida tarixiylik va ilmiylik.

Madaniyatshunoslik-madaniyat rivojlanishining eng muhim qonunlarini o`rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir.

Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat jamiat bilan birgalikda faolyatini hamda kishilarning ma`naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Shuning uchun uning tadqiqot manbai bo`lib, quyidagi sohalarni o`z ichiga oladi. Ya`ni:

- Inson yaratgan san`at sohasi.
- Kishilarning muomala vositasi bo`lgan til.
- Jamiyat boyligi va mezon bo`lmish bilim.
- Jamiyatda sodir bo`luvchi demografik va etnik jarayolar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan bo`lib, unga xos bo`lgan xususiyat-insonning madaniy hayot xodisasini tartib tizimiga solib yondashishi hisoblanadi. Shuningdek madaniyat gumanitar bilimlarni o`ziga mujassam qilgan holda namoyon bo`lishi bilan birga bilishning o`ta murakkab ob`ekti hamdir.

«Madaniyat» bu insonlarning ijodiy faoliyat jarayonida yaratgan moddiy va ma`naviy sohalardagi yutuqlar majmui bo`lib, kundalik tajriba va muomala va munosabatlarning shakllanishi; shuningdek madaniyat ma`lum bir jamiyat uchun xizmat qiluvchi bilimlarning aniq bir darajasi hamdir. Madaniyatni o`rganishda obe`ktiv qonunlarning va sabab xodisalaridagi bog`liklik haqidagi an`anviy bir xil tasvirdan foydalanmaslik ham mumkun. Madaniyatni tartibli tadqiq qilish kutilgan va favqulotda jarryonlar haqidagi tasavvurlardan foydalanishni taqoza qiladi. Sistemali yondashuv bir-biriga ta`sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o`ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo`lib emas, balki madaniyatni butunicha tasavvur qilish

imkonini beradi. Sistemali yondoshuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon beradi. Ya'ni ba'zi bir usullar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan muloqotlashtirmasdan xulosa qiladi.

Aynan sistemali yondoshuv madaniyatni o'zini ham xuddi o'ziga xos shaklda va kishilar hayot faoliyati sohalarni ham tushunish imkonini beradi. Bulardan madaniyat sohalari, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda madaniy namunalarni tashkil qilib madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik faninig quyidagi bilimlari mavjud;

1. Madaniyat falsafasi-Madaniyatdagi murakkab va ko'p maqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng muhim tamoyillarini namoyon qilib qiyosiy tahlil, tasniflash bilan bog'liq. Madaniyatni falsafiy anglashda falsafiy asoslash bilan bog'liq materialistik, pozitivizm, obe'ktiv idyalitik va boshqa ko'plab an'analar ajralib chiqadi. Bularning har birida insonning tabiati va ijtimoiy gurux olamida jismoni ma'naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllarini va rivojlanishining nazariy tushuntirish va o'ziga xos tahliliy usullari bor.
2. Madaniyatning tuzilish shakli insonga bog'liq bo'lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo'lgan madaniyatning o'ziga xos shakli uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyat rivoji jamiyatning manbai va omillarini ochishga urinadi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo'lishidan inqirozgachadir.
3. Madaniyat sosiologiyasi-Biron bir jamiyatdagi mavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi; Bu har xil sosiolog axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat jarayoni munosabatlarida, sosiomadaniyat toifalarida namoyon bo'ladi.
4. Madaniyat tarixi-har bir alohida madaniyatni noyob va asl xodisasi kabi o'rganadi turli madaniyatni o'zaro taqqoslaydi, ularning o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'siri, ularning zamon va makondagi fikrlarini qadri va me'yori ilmiyligi mahoratda namoyon bo'ladi.
5. Madaniyat ekologyasi-zamonaviy inson hayot faoliyatining barcha sohaslarini insonning indivudal hayotini, jamiyat hayoti, tabiat bilan o'zaro munosabatlari qamrab oladi bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi faol rivojlanayotgan sohalardan biri.

Zero madaniyat bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatini va munosabatlar uning hayot tarzini namayon bo'lishini, shaxsning ijtimoiy va madaniy rolini madaniyatlar tipologiyasini o'rganadi.

Madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiriga e'tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan holda faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatining beqiyos qo'llamiga ega bo'lgan va doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni tartibga solishga yordam beruvchi umumlashtiruvchi tushunchalarga bo'lgan ehtiyoj madaniyat tushunchasini keng tarqalishiga sabab bo'ladi. Qadimgi Rimda «madaniyat» tushunchasi hayotni ma'naviy jixatdan yanada yaxshilashga tozalashga qaratilgan g'amxo'rlik degan ma'noda ham foydanilgan Ma'lumotlarga ko'ra mashhur Rim faylasufi notik-Siseron ham «ruhiyat atamasini» ishlatgan. Evropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha madaniyat atamasi aqliy ahloqi madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungcha o'z mohiyatini o'zgartirmagan.

Hozirgi davrda madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tamonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviyat ruxiyatining o'ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Oddiy bir maromda rivojlanuvchi jarayonda inson o'z ijtimoiy shakllari undan farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon bo'lishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etiladi. Shu asosida madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tabora ko'proq mustaqil bo'lib boradi. Insonning esa tobelligi ortadi. Shuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish uning rivojlanish qonunlarini tushunish va tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o'rganish zaruriyat bo'lib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda bo'lib u o'zgarib takamillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni o'zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o'zlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini xosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud nomlarga o'xshash bo'lgan to'siklarni o'tmishda odamlar qanday qilib engib o'tganlarini o'rgana borib o'tmishga savollar bilan murojaat qilamiz, o'tmish bizga javob qaytaradi va shu bilan o'tmish,

hozirgi zamon va kelajak o`rtasida doimiy muloqat bo`lib turadi. Madaniyat-jamiatning maxsuli, ijtimoiy hayotning eng muhimi jabxalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat bo`lmagandek, madaniyat ham jamiyatdan tashqari mavjud bo`lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqealik sifatida madaniyatning o`ziga xos xususiyati shundki, u insoniyat va avlodlarining mehnati va bilimlarini o`ziga singdirib oladi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini to`plash va ularni kelgusi avlodlarga etkazib berish bilan bog`liq bo`lgan sohalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatni tutgan o`rni, jamiyatning mazmuniga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlariga bog`liqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning xatti xarakati, ya`ni sosial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qaror toptirilishi yoki barxam berilishida vosita vazifasini, shuningdek kishilarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional aspektlarida ifodalanadi. Shu jixatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta`siri mukammallashib va nisbiy mustaxamligi kuchayib boradi. Antik jamiyat alla qachon o`tmish, tarixga aylangan bo`lsada uning madaniyati hozirgi kunda o`z ahamiyatini saqlab kolmoqda yoki biz bu davr madaniyatini o`sha vaqtdagiga nisbatan ko`prok bilamiz. Shuning uchun madaniyatga jamiyatning funksiyasi sifatida qaralmasada, jamiyat xar qanday konkret madaniyatning shakllanishi deb aytishimiz mumkun.

Madaniyatning o`zoro munosabatlarida o`zgarishlarga olib keladi, an`anaviy va indistiryal jamiyatlarda infarmasion faoliyat mustaqil sohani tashkil etkan bo`lsa, «kamp`yuter revalyusiyasi» sharoitida infarmasiyalar, bilimlar ishlab chikarilishi, yangi texnologiyalar yaratish aloxida turdagi faoliyat sifatida shakllanadi. Ma`naviy madaniyat informasiyalar zaxiralari to`planish oqibatida sivilazasiya taraqqiyotida tashkilotchi va xarakatga keltiruvchi faktorga aytiladi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o`zoro munosabatlarida o`zgarishlar boshlanadi. Agar dastlab madaniyat faoliyatining mazmuniga to`liq bog`liq bo`lsa, sivilizasiya jarayonlari oqibatida faoliyat madaniyatini tabora ko`proq ishtirokida shakllanishi kuzatilmoqda.

Shuningdek jamiyat taraqqiyotida ya`ni tarixiy inersiyaning

katta ta'sirini hisobga olish kerak inerseyaning ta'sirida insoniyat bajarilishi lozim bo'lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki kolektiv tafakkur qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyliklarni qisqa vaqt ichida yo'q qilish yoki buzib tashlash mumkin, lekin ma'naviy qadiriylatlardan tezda voz

kechib uning yangisini qabul qilib bo'lmaydi.. Rossiya va sovetlar imperiyalarining milliy ma'naviy qadiriylatlarimiz, urf odatlarimiz va an'analarimizni «zamonaviylashtirish» sohasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugaganligi hammamizga ma'lumdir.

Biz madaniyat va ijtimoiy faoliyat sifatida bir-biridan mustaqil mavjud bo'lmashligi, madaniyatning mavjudligi taraqqiyoti va muammolari masalalarini qisqacha ko'rib chiqdik. Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi tamonlari jixatidan o'zaro mos keluvchi tushunchalaridir.

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilganligiga, uning tabiy imkoniyatlari xarakati xissiyoti tafakuri sossial ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror topdi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instiktlar yoki tug'ma istedodlar kabi tabiatan berilmaydi, har bir individual o'ziga shaxs tajribasi asosida mustaqil ravishda tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarini to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individum ijtimoiy amaliyot maxsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi. Shuningdek inson madaniyat nomalariga amal qilgan holda nafaqat tabiatni, jamiatni balki shaxsiy «tabiat» ni ham o'zgartirdi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga «ikkinchi tabiati» ga aylanadi.

Shaxs madaniyat bilan o'zaro munosabati xech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi ijtimoiy individual hayot, shuningdek madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doim insoniyat bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va u siz yashay olmaydi. Lekin voqealikni murakkab, yaxlit birligi

sifatida u o'z rivojlanishi qonunlarida va borliqqa nisbatan mustaqildir. U madaniy merosni o'zida mujassamlashtirgan konkret sosial guruxlarning ma'naviy hayotiga nisbatan chuqurroqdir. Madaniyat doimo qadiryatlarini eng yirik zahirasi, tajribalar xazinasi bo'lib qoladi. Insoniyat avlodlari undan foydalanadilar va unga o'z xissalarini qo'shadilar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek individ bilan madniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individdni ijtimoiy hayotda ishtirok etishiga imkon berishga xos bo'lgan psixo-sosiyal va madaniy va dunyoqarashi ijobiy, salbiy qarashlarining yig'indisidan tashkil topgan. Shuning uchun ham madaniyatni nafaqat qadrlash va uni saqlash, uni tanqidiy o'rganish talab etiladi. Qayd etilgan sabablar ta'sirida muayyan ishlab chiqarish usuli xukumronligi, sharoitidagi tarixan tarkib topgan. Ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan munosabat bo'ladi. Bu muvozanatni xosil bo'lishida madaniyatning ishtiroki salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi va uning psixologik xolatini shakllantiradi. Shaxsning xarakterida dunyoni bilish xissi o'rnashib qoladi.

Birinchidan-Madaniyat ta'sir etish ob'ekti sifatida uni o'zlashtiradi;

Ikkinchidan-Madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi.

Uchinchidan-Madaniy ijodiyot sub'ekti sifatida madniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat shaxsning o'zaro munosatlari uning shaxs hayotida tutgan o'rnini to'g'risidagi mulohazalarimiz xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonunlar asosida rivojlanib borsa insonning ichki dunyosi, «ichki tabiat» ini shakllantirish maqsadli yo'naltirilgan, asosida tashkil etilishi mumkin. Bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vositalardan biri bo'ladi.

Madaniyatshunoslik kursi tarix fasafa sosialog etnografik Sosialogiya kabi bir qator fanlarning kelishuvida vujudga kelgan yangi sosiyal gumanitar fan hisoblanadi.

Kursning asosiy maaslas bu inson to'g'risidagi uning tabiati

va imkoniyatlari to'g'risidagi masaladir. Tabiatning mavjudlik qonuni xilma-xil bo'lganidek, insonning ichki tabiati ya'ni madaniyati tabiiy muhit, ijtimoiy borliq va tarixiy davrlar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi, bu o'zgarish faqat ilgari lab borish yangi qadriyatni vujudga kelishidagina iborat emas. Bu biron bir sohadagi buzilishlar inqirozlar elementlarining kuchayishi bilan ham xarakterlanishi mumkin. Hozirgi zamon ilmiy texnika revolyusiyasining tabiiy muhitga ma'naviy hayotga va boshqa sohalarga salbiy ta'siri fikrimizni yaqqol dalilidir.

Madaniyatshunoslik-kursi madaniy tarixiy davrlarni tahlil qilishda uni bilishning uch bosqichini tabiiy birligini olib qarashga xarakat qiladi.

A) Konkret davrning yaxlit qiyofasi ya'ni badiiy obrazni yaratishga intiladi.

B) Insoniyat borlig'ining umumiy dinamikasida davrning ma'naviy o'rnini aniqlaydi.

V) Konkret davrning mazmunini tahlil qiladi ya'ni uning hozirgi davr tafakkurida qanday o'ringa ega ekanligini uning muammolarini bizga qanday ta'sir etishini bizga qay tamonlari bilan yaqinligini hozirgi vaziyatni qaysi sosial va individual kamchiliklari unda aktivlashganini ko'rsatadi. Madaniyatlari tarixiy davrlariga qarab o'zgarib turadi. Davrlarning almashishi bilan madaniyat sifat o'zgarishlari yuz beradi. Konkret tarixiy davrda yashagan kishilarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari bilimi ma'naviy qadriyatlari va boshqalar to'g'risida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun biz shu davrning madaniyatiga murojat qilishimiz lozim. Shuning uchun madaniyatshunoslik kursi turli xalqlarning madaniy rovojlanish tarixi jahon madaniy taraqqiyotining tarkibiy qismi o'rganish bilan birga konkret tarixiy davrning ijtimoiy taraqqiyotga tutgan ma'naviy rivojlanishi bosqichlari umumiy qonuniyatlari o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganadi.

Madaniyatshunoslik tinglovchilarni turli tarixiy davrlar madaniyatlari va boshqa sosial guruxlarining urf odatlari turmush tarzi to'g'risidagi bilimlar bilan boyitadi. Kishilarini grajdanlik va ma'naviy etuklikka erishishlari fikrlari va qadriyatlar plyuralizmiga ko'ra bilish fan taraqqiyotini to'g'ri baholash qobiliyatini xosil qilish muhimdir.

Yu. M. Lotmon tasdiqlaydiki, «ma'naviyat entropiyasi informasiyasiga aylantirishning eng mukammal mehanizmidir». Bu mehanizm informasiyani saqlashi va uzatilishi bilan birga uning qo'llamalarini kengaytiradi. O'z-o'zini doimiy ravishda

mukammallashtirishi va rivojlantirib borishi uning qonunidir. Shuning uchun madaniyat bir vaqtda stabillik ham dinamizm xususiyatlariga ega. Madaniyat san'atga o'xshash bo'lib uni insoniyat tamonidan yaratilgan yaxlit badiiy asar sifatida qabul qilishimi kerak. Xulosa qilib shuni aytish kerakki madaniyatshunoslik kursi gumanitar fanlar qatorida oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi hozirgi davr talabigi mos keladi. Jamiyat hayotidagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy siyosiy tadbirlar va xuquq tartibotni mustaxkamlash bilan hal qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatning ma'naviy hayoti ham qayta qurish talab etiladi. «Ma'naviyat yo'q joyda» degan edi prezidentimiz I. A. Karimov-hech qachon baxt saodat bo'lmaydi.

Madaniyatshunoslik talabalarga jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniyatini rivojlantirish tarixiy xususiyatlari o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim ko'nikma malakalarni berish ayni paytda milliy madaniyatiga va o'zga davlatlar madaniyatiga qardriyatlariga ularni xurmat ruxida tarbiyalashda, madaniyat yodgorliklariga ijodiy munosabatda bo'lishlari ma'naviy jixatdan rivojlanishlarida ko'maklashadi.

Mavzuga doir tayanch so'zlar va iboralar.

Madaniyatshunoslik, madaniyat, madaniyat falsafasi, madaniyatsosilogiyasi, madaniyat psixologiyasi, madaniyatshunoslik metodi, madaniyatshunoslik manba'lari.

Nazorat savollari

1. Madaniyatshunoslik faninning mazmun-mohiyati nimalardan iborat?
2. Madaniyatshunoslik ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida qanday o'rin tutadi.?
3. Madaniyatshunoslik fan sifatida asosiy vazifalari qaysilar?
4. Madaniyatshunoslik qanday manbalarga asoslanadi?

Test savollari

1. «Madaniyat genezisi» deganda nimani tushunasiz?
 - A) Madaniy meros
 - B) Madaniy taraqqiyot
 - S) Muomala madaniyati
 - D) Madaniyatning paydo bo'lishi

E) A va S

2. Muzeysunoslik madaniyatshunoslik manbalarining qaysi turkumiga kiradi?

A) Tarixiy-nazariy fanlar

B) Amaliy-tarixiy fanlar

S) Yordamchi madaniyatshunoslik

D) Falsafiy fanlar

E) A va D

Mavzuga doir adabiyotlar

1. S. Abduxaliqov Madaniyat tarixi va uning asosiy masalasi,
Toshkent. 1998.

2. E. Ahmedov «Gabidulin R» Kulturologiya, Miravaya
kul`turo`.

3. Gurevich P. S. Kulturologiya.M, «Znanie», 1996.

4. Grinenko. Xrestomatiya poistoriikul`turii.

5. E. Umarov, M. Abdullaev, E. Xakimov, Kulturologiya.
Toshkent.

«Yangi asr avlodi».

2-Ma`ruza mavzui: Madaniyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlari

Ma`ruzaning maqsadi va vazifalari: Madaniyatning ikki asosiy turi moddiy va ma`naviy madaniyat haqida tasavvur berish, ularning o`zaro aloqadorligi va bir-biriga bog`liqligini ochish; Madaniyatning vazifalarini o`rganish orqali madaniyatning alohida shaxs va jamiyat hayotidagi o`rni va ahamiyatini ko`rsatish; Madaniyatni qadriyat tushunchasi bilan bog`liqligi uning shaxsini shakllantirishdagi o`rni bilan tanishtirish.

Ma`ruza rejasi:

1. Moddiy va ma`naviy madaniyat va ularning o`zaro aloqadorligi.
2. Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati.
3. Madaniyat boyligi. (Madaniyat qadriyat).

Madaniy jarayonning o`ziga xosligi shundaki, madaniyat xodisasi har doim shakl va mazmun, va munoabat, narsaning mavjudligi va uning razmiy mazmuni uyg`unligiga ega bo`ladi. Moddiy madaniyat va ma`naviy madaniyat-Madaniyatning asosiy ikki sohasi bo`lib, bir-biri bilan o`zaro aloqada, o`zaro ta`sirda va bir-birini taqozo qilgan holda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma`lum bir madaniyatning timsoli hisoblanadi, o`z navbatda ma`naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg`unlikda mujassam bo`ladi.

Moddiy madaniyatning ma`naviyatdan tarixan ayrilg`i faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang`ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma`naviy faoliyat maxsus sohaga aylangach ahloqiy mezonlar, din, san`at, xuquq, siyosat, fan shakllanib ma`lum doiradagi kishilar busoha bilan shug`illana boshladi.

Uzoq vaqtlar fanda madaniyat deganda faqat ma`naviy madaniyat nazarda tutildi. Negaki, borliqni xaqiqat, yaxshilik, go`zallik belgilaydi deb hisoblashgan, shuning uchun birinchi o`rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi fan, ahloq, nafosat bo`lib keldi. Natijada jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o`rganishga e`tibor berilmadi. Moddiy madaniyattadqiqot uchun qiziqarsiz hisoblanadi.

Industrial jamiyatning vujudga kelishi, texnikaviy

taraqqiyoti va texnologiyalarini tezda almashishi madaniyatshunoslikni insoniyatni barcha moddiy madaniyatini o`rganishga majbur qildi.

Kishilarning amaliy qayta o`zgartiruvchilik faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan bog`liqligi moddiy madaniyatni o`ziga xos sohalarga bo`linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarda zarurat tug`dirdi.

Moddiy madaniyatning birinchi katta sohasi bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa vositalari, texnika qurilmalari. Xullas, sun`iy sharoitdayaratilgan narsalarning barchasi, moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnika madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatning maxsus qismini ishlab chiqarish texnologiyalari, mehnat faolyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy qo`llami, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari hisoblanadi.

Moddiy madaniyatning ikkinchi soxasi ijtimoiy hayotni, uning barcha tarmoqlarining me`yoriy xarakatini ta`minlovchi ko`p ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faolyati bilan bog`liq. Buturdagi xokimiyat tuzilmalari va unga munosib boshqaru shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta`lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta`lim berish, sog`liqni saqlash va dam olish, ko`ngilni olish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o`zgartirvadi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi (ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o`zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning busohasi nafaqat insoniyatning biomavjudodlik muomalalarini tadg`iq qilmasdan, balki avlodlarning o`zaro munosabatlari muomillarini tahlil qiladi.

Inson ulg`ayishi va jamoaga mansubligi mezonidan boshqa jamiyat madaniyati a`zosi sifatida shakllanishi mumkin. Ikki xil , ba`zan insonni ikki turdan ham ko`proq madaniyatga mansubligi uni ko`p tamonlama madaniy xolatga mmansub qiladi. Ammo bunda ma`lum xavf ham yashirin bo`ladi. Ya`ni ulg`ayuvchi avlod jamiyatga aralashuvi jarayonida begona madaniyatning aralashuvi yoshlarni o`zning madaniyat manbaidan ayrilishiga, o`z etika an`analarini tushunmasligiga olib

keladi. O'z milliy madaniyatdan maxrum kishi manqurtga aylanadi va xar qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. Shuning uchun meros madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilash jarayonini ta'minlash o'ta muhim.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi doirasida inson hayot Faoliyatining ginezi (irsiy), jismoniy (somatik), tabiiy biologik xususiyatlari haqida, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari aks etuvchi madaniy an'analar va sog'lom odatlarga to'g'ri keladigan insonning tartibli ovqatlanish va turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansub.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgaridan o'rganila boshlagan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlashga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanaqangi sifatlarga ega bo'lishlari kerakligini va ma'naviy ijodkorlar jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat xodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar xayolat fantastikasi tadqiqotlarga katta e'tibor berildi. Olamni ma'naviy o'rganish mavjudlikning insoniy usuli hisoblangan maxsus ideyal tamonidir. Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning insonning paydo bo'lish davridan boshlangan. Insondagi ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro xamkorlikda uni o'zlashtirish davomida yo'qolib, bilimi rivojlanib bordi.

Undagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va shaxsiy imkoniyatlar kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va xis qiluvchi mavjudot sifatidagi dastlabki davridan o'ziga xos dunyosini yarata boshladi: Moddiy va ideal dunyosi taraqqiyotning xar bir davrida fikrlash va xis qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tamonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud. Insonning ideal dunyosi - bu uzluksiz xarakter shaklining benixoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud, biroq,

ularning barchasi ilk butunlik elementlari bo`lib qoladi Fan,din, sa`at, falsafa, ahloq,xuquq, siyosat,mafкура,milliy o`zlik ma`naviy madaniyatning aniq shakllari hisoblanadi. Alohida shakldagi ma`naviyatning xususiyati maxsus tuzilish ma`lum vazifalarmajmuidan iborat, xar birining o`ziga xosligida ifodalanadi. Ma`naviy madaniyatning ayrim shakllari (fan,sa`at) «chegaralanganlikda» farqlanadi, ya`ni ma`naviy madaniyatning aniq sohasiga aylanadi,.boshqa shakllarda (ahloqiy estetik) faolyatning barcha turlari qorishib ketadi. G. Malikovski takidlashichamadaniyatdagi xayratlanarli funksional xaqqoniylikshakli, dunyo xech bir ortiqcha,shunchaki narsa yo`q, barcha madaniyat xodisasi o`zaro foydali aloqadorlikda kechadi.Tadqiqotchilar madaniyatning turli funksiyalarini ko`rsatadilar. Xususa faylasuf E.V.Soqolov madaniyatni ikki xil funksiyaga ajratadi: Butun bir jamiyat munosabati bo`yicha funksiyasi, ikkinchi bevosita shaxs bilan aloqadorlik funksiyasi.

E. V.Saqalov madaniyatning asosiy funksiyasini quyidagicha belgilaydi:-olamni o`zlashtirish va va qayta o`zgartirish; bunda u mavjud narsalarni jismoniy talablarni, shuningdek ijoddagi hayotiy qonunlar bilan qondirish zarurati bilan bog`liq.

Ximoya-moslashu vazifasi; jamiyatva atrof muhit o`rtasidagi muvofiqlikni saqlash. Ushbu funksiya uzoq vaqt qiyin sharaoitlarda barcha ximoya vositalarini ishlab chiqishda va kuo`niktirishda (olv,turar joy,kiyim,dehqonchilik va bosh.) odamning omon qolishini ta`minlaydi. Keyin vaqtlarda o`ta jiddiy bo`lib turgan muammo odamlar jamiyatining to`htatib bo`lmaydigan buzg`unchilik xarakatidan tabiatni ximoya qiluvchi vositalarni yaratish,bunda ekologik mezon, ekalogik tafakkurning keng ko`lamda yoyilishning amalga oshirish zarur. Signifikativ funksiya (belgilash ro`yxatga olish mazmunida):-mazmun,ma`no,nom,belgilar qo`llamini ishlab chiqish vositasida dunyoning qiyofasida,voqelik belgi tizimining yaratilishi. Sezgilar ham, tashqi idrok ham,naturning bevosita kechinmalari holidagi yig`indisi ham yo`nalishini aniqlash tizimini insonga aniqlab bermaydi.Bu vazifani ma`lumotlarni o`zida saqlamasdan, nazariy modellar va ahboratlar bilimini to`plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo`lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi.Axborotlarni o`zlashtirish va yig`ish,xabarlarni yig`ish va saqlash vositasitabiiy xotira yoki narsalarga yozish (qo`lyozmalar, kartinalar,plastinkalar kitoblar, kinotasmalar, ohangrabo raqamli yozuvlar)bo`lishi mumkin. Xar qanday xolatda ahborotlarni tashkil

qilish uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilari zarur. Hozirgi davrda til belgilar tizimining keng ko'lami va o'ta ahamiyatlisi bo'lib qolmoqda.

1) Kommunikativ(aloqa almashuv)-mohiyatni aniqlashda bilimlar, fikrlar,ma'naviy kuchlarni almashlash. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, ahborot,o'zaro amaliy xukmronlik taqoza qiladi, negaki, faqat turli tiplarning munosabati (an'anaviy,funksional ahamiyatli, shaxsiyatlararo, ishlab chiqaruvchi ma'rufiy madaniy) jamiyatning tuzim sifatida mavjudligini uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

2) Normativlik (mezon me'yoriy) kishilar xulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatning bir butunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirish. Me'yor qoida qandaydir xarakat yoki predmetlar, narsalarni yaratish sohasida yaratish, aniq ko'rsatmadir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlik an'analarga tayanuvchi,majburiy taqiqlovchi me'yorlar mavjud (xuquqiy, ahloqiy-etikaviy me'yorlar), biroqlarning mazmuni bor jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish,aniq chegaralar bilan belgilash.

Ruhiy yoki «loyihaviy» mo'tadillik-bayramlar, diniy marosimlar,o'yin tamosha jarayonlarida ruhiy zo'riqlashlarni bartarafqilish. Qoniqarsiz istaklar,ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda taqiqlanuvchi mavjudligi ruhiy zo'riqlashlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar etkazadi.Balki ommaviylik kasb etib,jamitya xarakatini izdan chiqarish mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz xissiyotdan xalos bo'lish mehanizmi ishlab chiqilgan.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:- «Gominizasiya» urug'dosh xususityalarni o'rganish. Madaniyat «aqlli odam» uchun xos bo'lgan-nutq,narsalarin ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususityalarini harbir odam o'rganishiga imkon yaratadi.Sosializasiya(umumlashtirish)-jamiyat hayoti uchun uning xaqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan ma'lum miqdordagi shartlarini o'zlashtirish. Bu funksiya idrok, tafakkur, nutq so'zlarini qo'llanilishi, ohang, imo-ishora va shama,tipik xodisalar munosabat tarzi, shuningdek, talab vaqadiriyat yo'nalishlari tizimining shakllanitirish kabi andazaviy usullarining mustaxkamlashishi bilan bog'liq.

-Inkul'turasiya-avvalo o'z xalqining, umuminsoniy madaniy merosga (aralashish) munosabatda bo'lish.

-Individualizasiya-madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida –(jamiyat insoniyat)eng asosiy bo'g'in bo'lib,bu har bir aniq shaxslar madaniyatining barkamollik darajasidan jamiyaga yoki butun insoniyat madaniyati bilan bog'liq bo'lishini bildiradi.

Har qanday jamiyaga ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi,boy bilim olami bo'lib, u insonni qayerda yashashi va xarakat qilishini, umuman, dunyodagi va jamiyadagi o'rnini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun o'ta shaxsiy mohiyat va mazmun kasb etib,inson u orqali boshqakishilar bilan, butun jamiyaga bilan munosabat o'rnatadi. Qadriyatlar jamiyatga manzur bo'luvchi ahloq shakllarini yaratishda va anglashda insonga yordam beradi. Taximga loyiq joyi shundaki,insonda boshqalarga nisbatan munozarali emas, balki muloyim munosabat shakllanadi. Munozaralar tug'ilgan hollarda jamiyatni mustahkamlashga munosib bo'lgan bartaraf qilishning qulay usullari topiladi.

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridan.

Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblashadi. Boshqa bir tadqiqotchi Rikertaksincha qadriyat, doimiy universal xususiyatga ega deydi. Nihoyat, T. Parsonis qadriyatni-me'yoriy andoza deb ataydi. Mazkur turdli xil, qarama-qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

Qadriyat kishilar hayotida o'ta ahamiyatli xodisadir. Uni madaniyat sohalari ro'yobga chiqargan xodisa sifatida boog'liqlikda anglash mumkin. Moddiy nuqtai nazardan qadriyat xususiy(ya'ni oddiy xis qilish organi)-buhayotiy, maishiy, texnik qoniqish,qadriyat va boshqa ma'naviy-ilmiy,ahloqiy estetik, diniy va boshqalargabo'lnadi. Ayrim qadriyatlari (xo'jalik,texnik,siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'nimadaniyat,davr o'zgarishi bilan ular ham o'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida aniqlash qiyin emas,boshqa qadriyatlar esa universal xususiyatga ega.

Yuqorida takidlanganidek qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib,individlari, guruxlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy qo`llamdagimazmun darajasi bo`yicha qadriyat uzviylikka ega. Qadriyatning dastlabki darajasi oddiylari orasida ajratgan aniq narsalar,xolatlar, xarakatlarning afzalliklari bilan bog`liq. Ikkinchi darajasi esa ma`lum individga yaqin bo`lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishiga mos keluvchi obrazlar xarakati yoki faolliyatning tanlanishi bilan bog`liq. Uchinchi daraja bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlarga tanlanish bo`lib, bunda ezgulik,xaqiqat,go`zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi youzlik, yolg`on, xunuklik,betartiblik,qashshoqlik mujassamligida namayon bo`ladiyoki bu tag`dir bilan bog`liq o`ta yuksak tanlash hisoblanadi.

Qadriyatlarning israrxiyaga asoslanga murakkab tizimida individdagi singari turli toifadagi umumiylikning ham o`ziga xosligiasosiy takroriy va chetdagi,ustunlik xolatidagi tarzlarga ajratish mumkin.Qadriyatlar ro`yxati xar bir jamiyatning miliy va o`ziga xos sivilizasiyasi bilan bog`liq xolda keskin farqlanadi. Hamma davrlarda barcha xalqlarda eng yuksak qadriyat ezgulik, hayot, mehnat, sevgi,xaqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

Mavzuga doir tayanch so`zlar va iboralar.

Madaniyat, inson faoliyati, ruhiy faoliyat, madaniyat konsepsiyalari, madaniyatning belgilari

Nazorat asvollar

1. Madaniyat tushunchasiga berilgan ta`riflarning xilma-xilligini qanday izohlash mumkin?
2. Madaniyat tushunchasiga berilgan ta`riflarni ilmiy adabiyotlarda uchraydiganlaridan misollar keltiring.
3. Madaniyat konsepsiyalarining qaysilarini bilasiz?

Test savollari

1. Hozirgi adabiyotlarda madaniyatning nechta definisiysi mavjud?
A) 600
B) 5 ta
S) 250 ta

D) 500 dan ziyod

E) 100 dan ziyod

2. Madaniyat semiotik konsepsiyasini aniqlang.

A) Axborot belgi konsepsiyasi

B) Insonning sifatli tavsifi

S) Madaniyatning mohiyati

D) Moddiy va ma`naviy qadriyatlar

E) Shaxsiy-atributiv konsepsiya

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimovning asosiy prinsipi` obshchestvenno-politicheskogo i ekonomicheskogo razvitiya Uzbekistana. Toshkent. «Uzbekistan». 1995.

2. Abduhaliqov S. Madaniyat tarixi va uning asosiy masalasi, Toshkent.1998 y.

3. Ahmedova e., Gabidulin R., Kulturologiya, miravoya kul`tura. Toshkent. 2001 y.

4. Gurevich P. S. Kul`turologiya. M. «Znanie», 1996.

Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E. Kul`turologiya. Toshkent. «Yangi asr avlodi».

3-Ma`ruza mavzui: Madaniy va ma`rifiy meros

Ma`ruzaning maqsad va vazifalari: ayrim xalq,etnos va butun insoniyatga mansub madaniy merosning ahamiyatini ochish, madaniy izchillikning qonuniyxarakat mehanizmini ko`rsatish, madaniy merosning jamiyatni ma`naviy yanigilash va milliy mafkurani shakllaantirish jarayonidagi ahamiyati va mohiyatini alohida takidlash.

Ma`ruza rejasi:

1. «Madaniy meros» tushunchasining mazmuni.
2. Madaniy merosning mehanizmi.
3. O`zbekiston jamiyatni ma`naviy yangilashi jarayonida madaniy meros.

O`zbekiston o`z mustaqilligini mustahkamlash jarayonida va johon hamjamiyatida munosib o`rin egallash maqsadidasiyosiy,ijtimoiy,iiqtisodiy soohalarni

yangilashga xarakat qilmoqda. Kishilar tafakkurida qayta o'zgarish yangi milliy mafkura-mustaqillik mafkurasini yaratish jarayonlari kechmoqda. Bu jarayonlar XXI asrga o'tish pallasida amalga oshirilmoqda. Buxaqda O'zbekiston prezidenti I. A. Karimov Oliy majlisning XIV sessiyasidagi nutqida aytgan gaplari o'ta ibratlidir: «Bu fikr madaniy va ma'naviy merosimizdagi muammolarni xal qilishni bu masala bo'yicha tasavvurgat ega bo'lishimiz zarurligini anglatadi.

Madaniy meros-bu o'tmishdan qolgan qadriyatlar, g'oyalar,tajriba bilimlar ularni o'zlashtirish yo'llari, ya'ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari vauni tashkil qilish hamda uning natijalardir.

Erishilgan yutuqlardan kelib chiqib jamiyat o'z maqsadlarini amalga oshirishni qisqa yo'llarini tanlaydi. Bundan tashqari madaniy meros kishilarning saviyasini bexad kengaytiradi,ular hayotini aqliy va xissiy jixatdan boyitadi va bilimning tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

O'tmish bilan batamon uzilish mumkin emas. Insoniyat tarixida mutloqo yangi madaniyat yaratishga urinishlar bo'lgan, biroq bunday urinishlar xunuk natijalarga olib kelgan. Bunga 1920-yillarda sovet Rossiyada «Proletar madaniyati» ni yaratishga urinishni yoki «madaniy inqilob» misol tariqasida keltirish mumkin. Bu inqiloblar jarayonida yangi madaniyatlar yaralmadi, aksincha bori ham yo'q qilindi: Qo'lyozmalar,kitoblar,sur'atlar yoqildi; me'moriy yodgorliklar buzildi,eng achinarlisi madaniy qadriyat egalari xalok qilindi. Oqibatda o'tmish bilan bog'liq uzviylik buzilib jamiyat orqaga ketdi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishini bildiradi. Biroq bujarayon oddiy va bir xilda sodir bo'lmaydi. Ma'naviy qadriyatldarning mundarijasi,ularni qayta ko'rib chiqish, qayta baxolash, ularning o'zaro bog'liklik usullari, munosabat tiplari bilimlarni asrash va uzatish hayot me'yorlari, dil mazasi,voqealikni estetik idrok qilish xususyati o'zgarmasdan qolmaydi,ular uzluksiz xarakatda bo'ladi.

Meros serqirra va ko'p qiyofalidir. Uning aniq namayon bo'lish tiplarning ko'pligi,tendensiyalar xilma-xilligi farqlanadi. Xar bir yangi avlodning vorislik mexanizmi o'tmishdoshlarning tajribasidan madaniyatning turli sooxalarida farqlanadi: San'atdagi o'lcham fandagidan boshqacha, tabiiy fanlar gumanitar fanlardan

farqliMero har qanday sohada insonning xaqiqiy o`zlashtirishida namayon bo`ladi va mahalliy yoki dunyo miqiyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin.Bu faoliyat madaniy bosqichlarda bir me`yorda tekis yo`nalish shakllarida bo`lmay,uning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga sakrab o`tishi noteki bo`ronlar xususiyatiga ega.Inoniyatning ma`naviy yutuqlarini meros qilib qoldirishga vorislik shaklda jaryonlar muffasal yo`nalishida amalga oshadi. Masalan qadimgi misr zakovati «injl», «bibiliya», «1001 kecha erkaklar» kabi madaniyat yodgorliklariga ijodiy ta`sir qiladi. Yana er yuzidagi barcha xalqlarning zamonaviy bilim sohalariga zamin bo`lgan Bobil astranomiya, xind matematikasi, antik falsafa, Rim xug`ug`i xag`ida ham shunday gapirish mumkin.

Agar madaniyat va ma`naviyat sohaları tarkibida til, udumlar,an`analar vaboshqalar bo`lsa ma`lum xalqning madaniyat tarixi doirasida meros qoldirish jarayoni yaxshiroq kechadi. Boshqa soxalarda esa-texnika,fan, san`at kabi sohalardagi bir xalqqa tegishli meros boshqa xalqlarga ham tegishli mulkga aylanadi.

Keyingi avlodlarga mros qoldirish uchun madaniyatda belgilangan usul va mexanizim mavjud. Ulardan ba`zilari qadimdan mavjud bu namoyish qilish og`zaki uzatish fol`klar sanat boshqa usullar keyinroq paydo bo`ldi. Bu kino manaviy merosni foydalanish imkoniyatlarini o`zgartirish sharoiti bir xilda emas. Ular ijtimoiy iqtisodiy siyosiy g`oyayaviy omillar bilan belgilanadi. Bu omillar merosning xajmi tanlash xususiyati intensivligiga bog`liq. Bizga ma`lumki sovet jamiyatida koministik g`oya xukumronligi davrida xalqlar xususan O`zbekistonda xam o`zining xaqiqiy tarixiy milliy va manaviy merosidan maxrum etilgan edi. Umuman madaniy merosdan mut laqo maxrum bo`lgan yoki foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar tarixda bo`lishi mumkin emas.

Madaniy merosning mexanizmi quyidagi xususiyatlarga ega.

1. Ma`naviy merosning uzviyligi. Ajdodlar yaratgan ja`miki boylikka yangi avlod merosxo`r bo`ladi, tarixiy ahamiyatini yo`qotgan madaniyat o`rnida yana vujudga keladi, bulardan ko`p narsalar o`zlashtiriladi. O`tmish tajribasi bugun va kelajak uchun har doim asqotishi mumkin, shuningdek, bugun o`tilgan narsalar butunlay yo`qolib

ketmaydi. Masalan, V. Shekspir yuz yilgacha unutilib keyingi avlodlar uchun jahon adabiyoti va dramaturgiyasining klassigi sifatida tanildi.

2. O'tmishdan kelajakka o'tish jarayonida merosning o'zgarishi. Madaniy meros bugungi o'tmish davrida xususiyati o'zgarishi mumkin. Ya'ni, bugun xukumron bo'lgan nuqtai nazar va bilimlar talabiga mos keluvchi yangi talqindgi mazmun kasb etadi. Mana shunday ko'rinishda kelajakka meros bo'lib o'tadi. Bizning kunimizgacha Suqrot va demokrat asarlarni asil nusxasi saqlanib qolmagan, biroq xar bir avlod ularning g'oyasini o'zi uchun yangitdan kashf qiladi va ularning falsafasini talqin qiluvchi minglab kitoblar yaratiladi.

3. O'tmishdan qolgan barcha narsalar butunlay o'tmaydi, balki yangi davr talabiga ruxiga javob beruvchi, moxiyatga zarur narsalargina olinadi. Hozirda eskirgan va kerakmas deb xisooblangan narsalar, kelajakda balki yangi moxiyat va muhim ahamiyat kasb etadi. Alla qaysi davrda qolib ketgan kiyinish usuli kutilmaganda odatga aylanishi mumkin. Yangi hayot qadim donishmandchiligidan g'oya oladi.

Har bir etnos, xalq o'zining mustaqil, betakror, bexat noyob madaniyatiga ega. Xalqlar hayotining mintaqiy tarixiy o'ziga xosligi har bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi, u yoki bu etnos hayotining saqlanib qolishi va barhayotligiga imkon tug'diradi. Shu tarzda millatlar olami-umumiy koinot shakllandi, unda inson va uni tarixan o'rab turuvchi tabiat uyg'unlashib etnoslarning ijtimoiy ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi, milliy xususiyat shakllandi va uning amaliy faoliyat yo'nalishini aniqlaydi.

Mana shu boshlang'ich madaniyat olamida inson turadi, u erda uning o'rni maqsadi shakllanadi, uning didi, hayotiy orzusi paydo bo'ladi. Inson madaniyatlarga merosxo'r sifatida milliy mulkini o'zlashtiradi. Namunaviy xulq qadriyatlarini asrashda va kelajakka qoldirishda jamiyatda odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, aniq barqarorlik bo'lishi zarur. Madaniyatning mavjudligi va rivojlanish an'anasida, madaniyatlarni asrash usulida bu barqarorlik bor.

An'ana, madaniyatda yangi odatlar bilan uyg'unlashib ketadi. Insonga nafaqat bilim, faoliyatida an'anaviy ibratlar va yaxshi o'zlashtirilgan mahorat va ko'nikma ham zarur. Biroq ijodkorlarning boshlanishi fikrlash jixatidan dastlabki eslab tasvirlashda ko'ra sermaxsullikni vujudga keltiradi. Madaniyatning rivojlanish jarayoni

ijodkorlikning sub`ekti sanalgan shaxsning shakllanishi jarayon bilan birga kechadigan xodisadir, ya`ni, inson nafaqat jamityada mavjud bo`lgan madaniy me`yorlar, an`ana va iboralar balki madaniy jarayonlarning rivojlanib borishi ham qo`llaydi.

Yuqorida ta`kidlanganidek milliy ma`naviy meros muammmosi mamalakatimizda jamiyat uchun o`ta muhimlik kasb etmoqda. Chorizm mustamlakachiligi davrida Turkiston xalqlarining madaniyatiga ular qaloq madaniyat deb past nazar bilan qaralgan. Keyin sovetlar davrida O`zbekiston xalqining madaniy merosiga bir yoqlama munosabat xukmronlik qildi. Tarixiy xaqiqat, adabiyot va san`at asarlari «sinfiy kurash», «xalqchilik» kabi g`arib nazariy bilan baho berildi. Faqat kommunistik g`oyaga mos keluvchi narsalarga yutuq sifatida qaraldi, qolgan barchasiga xato deb yoki mutloqo kishilar xotirasiddan o`chirib tashlashga urindi.

I. A. Karimov «O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida» kitobida takidlanganidek idialogiyaning o`ta qat`iy iskanjasiga qaramasdan O`zbekiston xalqi o`zinig tarixiy va madaniy qadriyatlarini saqlab qolishga muvaffoq bo`ldi. «Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan, davlat siyosati darajasiga ko`tarilgan muhim vazifa ajdodlarimizning ko`p asrlik buyuk, bebaho ma`naviy madaniyatini tiklash bo`ldi.

Jamityatimiz jadal tus o`zzgarishlar xolatini boshdan kechirmooqda. Bunday davrda xar kishiga mustahkam tayanch zarur. Faqat milliy g`oya shunda tayanch bo`lishi mumkin. Faqat milliy g`oya isloxatlar yo`lida muvafoqiyatli borish millatni birlashtirishi va jinslashtirishi mumkin. O`zbekistonning kelajagi to`g`risida

I. A. Karimov o`zining muloxazalarida birinchi darajali qilib milliy g`oyani shakllantirishni qo`yadi. Uning asosida xalqning xaqiqiy tarixini qaytarish, milliy an`analani tiklash, madaniy va ma`naviy merosni uyg`otish yotadi. Xuddi shu g`oya XXI asrda O`zbekistonning ozod fuqarolarining ma`naviyati shakllanishida katta ahamiyat kasb etib, o`z vatanini gullab yashashi uchun bor kuchini ayamasdan o`zxalqining o`tmishidan faxrlanuvchi millat vakillari uchun xizmat qiladi.

O`zbekiston xalqining madaniy merosi ming yillar davomida yaratilgan. Unda turli davrlarda O`zbekiston xududida e`tiqod qilingan zardo`shtiylik, islom va boshqa dinlar yaratgan ma`naviy ahloqiy qadriyatlar mujassamlashgan; Unda butun dunyoni mashhur al-Buxoriy, at-Termiziy, B. Naqshbandiy, A. Yassaviy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug`bek, A. Navoiy kabi ko`plab buyuk mutafakkurlarning bilimi va g`oyalari

mujassam, bu merosda Amir Temur va Boburning davlatchilik va siyosiy qurilish tajribalari, buyuk me'morchilik yodgorliklari, tasviriy san'at, Musiqa, amaliy san'at asoslari: xalq urf-odatlari va an'analari, milliy sport turlari uyg'unlashdi.

Mustoqillik yillarida xalqqa uning ma'naviy madaniy boyliklarini ko'rastish borasida ko'plab ishlar qilinmoqda. Dastlabki eng muhim qadam «O'zbek tili haqidagi» qonunning qabul qilishi bo'ladi. Bu bilan o'zbek tilidagi xalqning bebaho madaniy va milliy boyligi maqomi tiklandi. Buxoro va Xiva shaxarlarida me'morchilik yodgorliklarini ta'minlash borasida faol ishlar olib borilib, yodgorliklar shu davrda jahon ahamiyatidagi maqomga ega bo'ldi. Bu shaxarlarni 2500 yilligi Toshkentning 2000 yilligi kabi katta tantana bilan nishonlandi. Iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramasdan milliy madaniyatni asrovchi yangi muzeylar qurilmoqda. Temuuriylar davri tarixiy muzeyi. Olimpia shon-sharafi muzeyi, O'zbekiston tarixiy muzeyi yangi mazmunda boytildi, maqomchilik muzeyi va boshqalar dunyoga mashhur bo'ldi.

Xalqqa o'z tarixi va xotirasi qaytarilmoqda. Milliy va jahon madaniyati rivojiga ulkan xissa qo'shgan vatandoshlarimizni xizmatlari haqida yubiley tantanalari o'tkazildi. O'tgan yillarda Novoiy, Bobur, Qodiriy, Behzod, A. Farg'oniy yubileylari nishonlandi. Aloxida tantanalar bilan xalqaro miqiyosda Ulug'bekning 660 yilligi, A. Temurning 660-yilligi, Imom Buxoriyning 1225 yilligi o'tkazildi. Yaqinda Jaloliddin Manguberding 800 yillik tavalludi va «Alpomish» eposining 1000 yilligi keng nishonlandi, Ayniqsa qatag'on qurbonlarini begunox xotirasini tiklash katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular orasidagi ko'plab madaniyat arboblarning nomlari bor: Jadidichilik xarakatining yo'l boshchilari, shoir va yozuvchilar-Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Fitrat, A. Cho'lpon, Razmiy Botu va boshqalar. Milliy an'analarni tiklash bo'yicha ham ko'plab ishlar qilindi. Navro'z, xayit kabi qadimgi xalq va diniy bayramlar rasman hayotga qaytarildi. Xayr muruvvat udumlarini davom ettirish va yosh avlodni barkamol o'stirish maqsadida O'zbekiston respublikasi sog'lom avlod uchun jamg'armasini tashkil qilib, dastlabki ordenini ham atadi. Nogiron bolalar uchun «mehribonlik» kabi sahovat festivali muntazam shunday o'tkazib kelinmoqda. O'zbekistonda xalqaro kino-teatr va sharq taronalari kabi musiqa festvallari o'tkazish an'anaga aylanib qoldi. Xalq baxshichilik san'atiga e'tibor

kuchayib Respublika konkrislari o`tkazildi . Shuningdek milliy kurishimiz xalqaro maqomga ega bo`lib, birinchi jahon chimpianati o`tkazildi. Xalq ichida yana bir xurmatga ega bo`lgan kasb egalari o`qituvchilar bo`lib, ular yosh avlodni tarbiyalashda muxim ahamiyatga ega. Davlatimiz ular mehnatini qadrlab, o`qituvchilar kunini bayram qilib belgiladi.

Yuqorida ta`kidlanganidek madaniy qadriyatlaridagi vorislik jarayoni nafaqat milliy madaniyatlar rivojida vorislik bo`lmay, balki boshqa xalqlar madaniyatidagi yutuqlar umumlashtirishdan ham iboratdir. Markaziy osiyo mintaqasida yashovchi xalqlarning madaniyati qadim zamonlardan Farb va Sharq mamlakatlari bilan yaqin madaniy aloqalar asosida rivojlangan. Madaniy hamkorlikning keng ko`lami, etnik va diniy mazmundagi cheklanganlik vatanimiz madaniyatining asosiy xususiyatidir. Hozirgi davrda ham miliy madaniyatni tiklashga asosiy e`tiborni qaratgan holda O`zbekiston xalqi jahon madaniyati va sivilizasiyasini zamonavi yutuqlarini egallashga xarakat qilib, jahon madaniyati rivojiga xissa qo`shmoqda. Bu borada jadal amaliy ishlar qilinmoqda: xalqaro konkris va festivallar o`tkazildi, Chet mamlakatlar madaniyat kuylari, san`at asarlari ko`rgazmasi namoish qilindi, xind malaniyati markazi, fransuz madaniyat uyi singari doimiy faoliyat ko`rsatuvchi madaniyat markazlari ochildi, o`z o`rnida O`zbekston madaniyatning o`ziga xos xususiyatlari nazariy asoslash vauning jahon madaniyatidagi o`rnini munosib baholash ishtiyoqi ham kuchli. Buning dalili sifatida «Mirzo Ulug`bek va uning jahon sivilizasiyasiga qo`shgan xissasi» (1995). «O`rta osiyo va jahon sivilizasiyasi» (1998). Kabi mavzularda o`tkazilgan mavzularda xalqaro konfrensiya va seminarlarni ko`rsatish mumkin.

O`zbekiston o`zining boy madaniy an`analari va jahon madaniyati jarayonlaridagi faol ishtiroki uning xalqaro miqiyosdagi mavqei tobora oshmoqda. Buning yaqqol misli 1997 yilda YuNESKO ijroya kengashi a`zolariga O`zbekistonning saylanishi va 1998 yil 15-noyabrda Toshkentda YuNESKO ijroya kengashining 155 sessiyasining o`tkazilishidir. Nda o`zbekistonning taklifi bilan

«Jahon madaniyat va YuNESKO ning a`zo davlatlaridagi faoliyati» degan xujjat qabul qilindi. Jahon madaniyatining adralmas qismi hisoblangan milliy va madaniy merosni asrash va o`rganish rejasi bo`yicha O`zbekiston YuNESKO biln o`zaro

munosatlarini kengaytirish va Respublikada zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirish mo'ljallanilgan.

Mavzuga doir tayanch so'zlar va iboralar.

Madaniyatning tuzilishi, moddiy madaniyat, ijtimoiy madaniyat, ma'naviy madaniyat.

Nazorat savollari

1. Madaniyatning tuzilishi nima?
2. Moddiy madaniyatning asosiy kategoriyalarini nomlab bering?
3. Ma'naviy madaniyatning qanday turlari mavjud?
4. Madaniyatning asosiy vazifalarini asrab o'ting va ularni tushuntirib bering.

Test savollari

1. Madaniyatning gnoseologik vazifasi deganda nimani tushunish
Mumkin?
A) Jamiyatda tartibni o'rnatish
B) Insonning jamiyatni va tabiatni o'rganishi.
S) Tadqiqot masalasi
D) Axborot almashish
E) Texnikadan unumli foydalanish
2. Odamlarning o'zaro munosabatda bo'lishi, oilaviy munosabat, maishiy turmush, ta'lim, maorif, sport sohalarining faoliyati kabi madaniyatning qaysi turkimiga taaluqli?
A) Moddiy madaniyat
B) Siyosiy madaniyat
S) Ma'naviy madaniyat
D) Ijtimoiy madaniyat
E) Tarixiy madaniyat

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimov Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent. 1994.
2. Abduxaliqov S. Madaniyat tarixi va uning asosiy masalasi, Toshkent. 1998.

3. Ahmedova e., Gabidulin R., Kulturologiya, miravoya kul`tura. Toshkent. 2001 y.
4. Gurevich P. S. Kul`turologiya. M. «Znanie», 1996.
5. Grinenko. Xrestomatiya po istorii kul`turo`.
6. Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E
7. . Kul`turologiya. Toshkent.
«Yangi asr avlodi».

4-Ma`ruza mavzui: Arxaik (ibtidoiy) madaniyat Ma`ruzaning maqsad va vazifalari:

Insoniyatning barcha keyingi lavridagi madaniyat tarqqiyotining ibtidosi bo`lmish arxaxik madaniyatning ahamiyatini ko`rsatish.

Madaniyatning paydo bo`lish jarayoni aniqlash;

Moddiy va ma`naviy madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi, ibtidoiy odam dunyoqarashini o`ziga xosligi, borliqni anglashning dastlabki murakab shaklini paydo bo`lishi;

O`zbekiston xududidagi arxaik madaniyati haqida tasavvur berish.

REJA:

1. Arxaik madaniyatning dastlabki namunalari.
2. So`ngi poleolit davri madaniyati.
3. Yangi tosh asri (neolit) madaniyati.
4. Jez davrida yangi trdagi madaniyatning shakllanishi.

Arxaik yoki ibtidoiy madanyat- mavju insoniyat madaniyatning ibtidosi vauning uzoq davom etgan davridir. Bu davr insoniyati tarixi umumiy qo'llamini 99% ini qilgan holda zamonavi madaniyatga beqiyos ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. O'sha vqtda vujudga kelgan arxiak madaniyatning ayrim ko'rinishlari bo'lmish fikrlash tarzi, fe'l atvor hozirga qadar yo'qolgan emas. Insoniyat hayotining keyingi boshlang'ich davri keyingi barcha o'zgarishlar zamin to'g'dirgani bu davrni o'rganish insoniyat evolyusiyasi asoslarini, uning madaniyati negizini tushuntirish vasharxlashga yordam beradi.

Ibtidoiy bosqichdagi madaniyat rivojining qiyofasini qayta tiklash o'ta qiyin vazifa. «Shaxsiy guvohnoma, tarjimai xol, qiyofadan mahrum, sukunatdagi o'tmish, xodisasiz, «uzoq»

(F. brodel`) «Mudrok» (E. Lerua-Ladyuri) tarix uchn ideal na'muna kasb etib, tabii- ilmiy mantiqni yaratish, usullar miqdori yoki ijtimoiy- iqtisodiy tushunchalar va dastlabki (ibtidoi jamoa) ijtimoiy tuzim ta'limoti izoxlash uchun mo'ljallangandir» (Kulturologiya 1998).

Olimlar to'plagan ma'lumotlar 4 xil bo'lib:

1. Antropologik va arhealogik topilmalar- ibtidoiy odamning jismoniy va madaniy rivojlanishini, ovchilik jamoasining turmush tarzini yorug' olamga chiqardi. Bu ma'lumotlar o'ziga xos belgilari bilan emperik (tajriba) tahlilni yuzaga chiqaradi va ibtidoiy bosqichni umumiy qabul qilingan tavsifiga asos soldi:

2. Paleolit- qadimgi tosh asri.

3. Neolit yangi tosh asri.

Poleolit bosqichining o'zi ham ilk va sungi yuqori davrlarga bo'linadi. Shuningdek, poleolit va neolit bosqichining o'rtasi mezeolit-o'rta tosh asri davriga bo'linadi.

4. Etnografik ma'lumotlar-zamonaviy xalqlar va hozirgi vaqtda ovchilik vatermachilik bilan kun o'ruvchilarning hayoti haqida. Buma'lumotlar saqlanib qolgan arxiak madaniyat ko'rinishining etnik, ijtimoiy va ruhiy o'xshashliklar bo'yicha qayta tiklashga yordam beradi.

Tosh asrining davri bundan 2,6 mln. yildan (kefiyaning Rudol'f qo'li sohilidan topilgan qadimgi tosh qurollari) to eramizgacha 2000 yilgacha mehnat qurollarni jazdan tayyorlay

Boshlagan davrgacha) bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. O'z navbatida poleolit bosqichidagi eng uzoq davr poleolit bo'lib, bundan 40-35 ming yil oldin tugaydi. Ilk poleolitda antropogenez sodir bo'lishi qazib topilgan gominit Qoldiqlarining alohida turlari yashagan davrlar uchun xizmat qiladi. (Zinjanthrop, astralopitek, pitekanthrop, sinanthrop, neandertal va boshqalar) shuningdek, madaniyatning alohida ilk namunalari vujudga keldi, qo'pol tosh qurollari tayyorlash (kesgich, tosh nayza, qirg'ich) olovdan foydalanish, oddiy turar joylarning qurilishi, muomala vositalarining rivojlanishi, atrof muhit dastlabki murakkab tasavvurlarning vujudga kelishi.

Disentriзм farazi insoniyatni paydo bo'lishi ikki o'choq-Afrika va Osiyo bilan bog'laydi, Zero hozirgi vaqtda eng qadimgi odam qoldig'i ham Afrika mintaqasidan topilgan. Markaziy osiyo, xususan O'zbekiston xududida gominitlar ham xuddi ilk bor poleolit davriga oiddir. Arxeologik U. Ismoilov Selung'ir g'oridan «fergantroп» qoldig'ini yoyoshi 700 ming yilga teng.

Ilk poleolitning oxirgi davri ko'pincha alohida davrga ajralib yoki muste deb nomlanadi. Bu qonuniy xodisa bo'lib, must'e davrida madaniy ijodkorlik jarayonining o'sishi seziladi, ya'ni bu davrda neandertallar paydo bo'ldi. Neandertallar xududlarga tarqalib murakkab va turli xil qurollar tayyorlangan, eng muhimi ulardan ma'lum marosim va madaniyatni rivojlantirish boshlandi. Neandertallar yashagan g'orlardan ayiqning bosh suyagi topilgan, maxsus o'rnatilgan bosh supa olovdan qoraygan, unda ma'lim bir marosim va o'tkazilgan. Neandertallar qabri ko'pincha sharqqg'arq yo'nalishi bo'yicha joylashib, murda yonbosh uxlayotgan xolatda, tizalari engagiga qayrilgan, yoniga tosh qurollar qo'yilgan. Bu marosim udumi o'limdan keyingi hayot mavjudligi haqidagi tasavvurning madaniyatdagi eng muxim qadimgi va barqaro paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Neandertal qabri O'zbekistonning Teshiktosh g'oridan (Sirdaryo viloyatidan) ham topilgan, shuningdek, o'sha davrga oid bo'lgan ko'plab manzilgoxlar ochib organilgan (Omanqo'ton, Zirabuloq, Obirahmat, Qo'lbuloq, Uchtut va bosh).

Ilk poleolitda maldaniy mushitning mavjudligi alohida joylar bilangina chegaralansa so`ngi poleolitda esa madaniyat tizimi sifatida shakllanadi. So`ngi poleolitning boshlarida gominit evalyusiyasi zamonaviy «aqli odam»turi paydo bo`ladi. So`ngi poleolitda turli-tuman tosh va boshqa qurollar notekis tarzda ko`payishi natijasida tarkibiy qurollar-tasma, uchlik,shungdek to`qimachilik paydo bo`ladi. Nixoyat, dastlavki tartibli ijtimoiy tashkilot urug` tashkil topdi. Bu inqilobning maxsuli insonlarning antropologik, ruhiy fizologik, ruhiy ijtimoiy va ma`naviy birligi bo`lib, insonlar uyushmasini iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, til, ma`naviy rivojlanishidagi tafavvutlarga qaramasdan tarixda saqlanib qoldi.

Gominitning uch(yillik evolyusiyasi) million yillik evalyusiiyasi nixoyasidagi kuchli evrilish natijasida anglash, nutq, din, san`at, vujudga keladi. Arxiak madaniyatning xususiyati haqida uni xaqli ravishda «gomo sapiens» yaralganligiga etnografik va arxeologik ma`lumotlarga asoslanib tasavvur qilish imkoniyatlariga egamiz. Birinchi navbatda biz, ibtidoiy odamning o`ziga xos fikrlash xususiyati haqida xukm chiqarishimiz mumkin.

Ibtidoiy odamning fikrirlashini aniqlash, ta`sirchanlik butunlikda farqlanadi. Ibtidoiy odam asta sekin turli tashqi xodisalarni seza boshlaydi. U issiq va sovuqni, to`qlik va ochlikni, yaxshilik va yomonlikni xis qiladi, yorug`lik va qorong`ulikni ajratadi. Xodisalarni ro`y berishini kuzata boshlaydi. O. Freydenberg aytganidek, unda kuzatish ta`siroti ustun bo`lgan. Ib tidoiy oamning tasirchan aniq, tasavvuri xali xodisalarni umumlashtirish qo`biliyatidan yiroqroq edi. U tevarak atrofdagi voqea xodisalarning mohiyatini tahlil qilmasdan faqat yuzaki qayd qiladi, narsa va jarayonlarga, ularning xususiyatlarga bir xil yondashgan. Ibtidoiy tafakkur uchun sababiy boqlanishlar o`ta shartli bo`lib, qandaydir xodisaning sababi tez-tez qaytarib turishi natijasida vaqt o`tishi bilan idrok qilingan.

A. N. Ramonovni ta`kidlashicha, «yozuvsiz madaniyatning o`ziga xos xususiyati-nutqning nnokategorial shalidir». Bu mustaqil faoliyat ning ijodiy manbalarini cheklovchi jarayon hisoblanadi. Insonga kerakli barcha yangilik va bilim faqat faoliyat jarayonida namoish qilish usulida berilgan. Shuning uchun ibtidoiy madaniyatning marosimga o`xshash shakllar ustunlin qiladi. A. Ramonov aytganidek, marosimi-aniq va maqsadli faoliyat bo`lib, uni amalga oshishi ijtimoiy guruxlar nuqtai

nazarida ishlab chiqarish faoliyati kabi saqlash uchun ham o'ta muhim xiso'lanadi. Marosim pramatikona va ma'lumot beruvchi emas, balki ularga berilayotgan ma'lumot berilayotgan ma'lumot emas, balki ularga berilayotgan ma'lumot to'liq holda bo'lib sz ham, san'at ham aralash xolda bir butunlikda namoyon bo'ladi.

So'ngi poleolit animistik e'tiqodlar va sexr-jodu ma'naviy madaniyatning negizi sifatida qat'iy rasmiylashtirdi. Qadimgi e'tiqodlarning shakllanishi manbaidan tabiatning tashqi ko'rinishi va odamlar jamoasi haqida tasavvurlarning uyg'onib ketishi ibtidoiy odam uchun xos bo'lgan inson va tabiatning sub'ekti va ob'ekti birligi ta'sirida, extimol jamoa nima bilan shug'ullansa o'shanga bog'liq bo'lgan xayvonlar, o'simlik, toshlar, ya'ni uning faoliyati doirasida nima mavjud bo'lsa barchasi uchraydi. Dunyoda yashayotgan barcha sehrgarlikni keltirib chiqaradi. Sexrgarlikni eng qadimgi turlaridan bir ovchilik sehrgarligi bo'lib, o'lja yaqinlashishi bilan uni tutish mashqini o'rganadi. Biroq, barcha xarakterlar faqat mashq bilan tugamaydi:- buni amalga oshirish jarayoni asosiy masala hisoblanadi.

Dastlabki sehrgarlik xarakterlari mazmunida totemizm- xayvonlar ajdodiga topishni keltirib chiqaradi. Ibtidoiy jamoa turmushi, ovi, urushi, xayvonlarni tutib eyishi, tug'ilish va o'limni umuman inson hayotini totemistik, ya'ni, totemlar kurashi to'qnashishi orqali tasavvur qiladi. Bu tasavvurlar oqibatida kosmogonogik manzara asos osladi, qaerda totem-koinot borki eydi,yo'qoladi va teriladi, qarilari koinot o'rniga yoshlar keladi. Ularning o'irn almashishi va yasharishi tirilishning borligi o'limdadir.

Sehrgarlikka o'xshash hayot nafaqat faydo bo'layotgan tushunchalarni o'zida jamlaydi, balki madaniyatning eng qadimgi shakli bo'lib qoldi. Undan hozirgi vaqtgacha olamni o'zida aks etgan din, san'at, fan sohalari paydo .bo'ldi.Barchasi suyakka chizish va naqsh solish, xaykaltaroshlik, belgi muxr bosishbo'yoqli xoshiyalar chizish, g'or devorlariga betartib chiziq shakllardan bohlanadi va natijada mashhur Al'tamir, Lasko, Manotaspon va boshqa g'orlardagi tasvir va boshqa galereyalar vujudga keladi. For tasvirlari tabiiy, aniqrog'i xyotiy aks ettirilgan,otlar, yovvoyiy qora molar, momantlar o'ta yorqin tasvirlangan. Poleolit kishisining tasvir faoliyatida nafosat uyg'unligi yoki rasm yozuvlar (lintografiya) emas, balki tasvirni «fotagrafik» tarzida ifodalash ustun bo'lgan. Bu tasvirlar marosim tavsilotlaridir. Mashhur san'atshunos A. Arnixeymning takidlashicha poleolit davrida hayotiy zarur vazifani

bajargan. U kishiga mislsiz kuch baxsh etib, tirk mavjudod narsalardagi ma'nosizliklarga «sehr baxsh» etish imkoniyatini eratgan. Ibtidoiy odam chizilgan tasvirga jonivorlarning joni o'tadi, shu tufayli ularga ta'sir qilish mumkin deb o'ylagan. Arxiak san'at insonni xayvonlar ruxiyati bilan qiziqishdagi alohida vosita bo'lib, unda xaqqoniyat va marosim uyg'unlashib ketadi.

O'zbekiston xuddida uni poleolit davriga oid g'oyaga solingan tasvir na'munalari uchramasada, ushbu davrga tegishli 30 dan ortiq yodgorliklar o'rganilgan, jumladan Samarqand manzilgohi, Ohangarondagi tosh qurollar, tayyorlangan «ustama», Ko'kbuloq va Oqtosh manzilgohlari.

G. Chayldning ta'kidlashicha bundan 10 ming yilcha oldin neolit yoki agrar inqilob sodir bo'ladi. U eng avvalo, Old Osiyo va yaqin Sharqda sodir bo'lib, dexqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi bilan bog'liq. O'troq turmush tarzi ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi uchun sharoit yaratdi. To'qimachilik, qulolchilik, uy-joy kurilish paydo bo'ldi. Tabiiy tanlanish o'simlik navlari va xayvonlar zotining o'zgarishiga asta-sekin, an'anaviy takrorlanuvchi muvofiqlikni paydo qildi. Agar soha astranomik kuzatishlarni tartibga solishni talab qiladi. Bu davrda insoniyat tafakkurining rivojlanish mifalogiyani shakllantirdi.

Mif va mifalogiyani qadimgi e'tiqodlardan farqi, olamdagi barcha mavjud munosabat va qadriyatlarni o'ziga oladi. Bu o'sha davrlari bilishni o'ziga xos nazariy asosi va maxsus shaklidir. Negaki bilim yorqin-rang-baranglik, ifodalilik, jo'shqinlikdir. Mifalogiya dastlabki bosqichda kishilar uchun bilim o'rganish va mustahkamlashning yagona manbai va usuli emasligi dargumon. Biroq, L. S. Vasilev ta'kidlashicha, bilimni mustahkamlash bu mifni o'rganish yo'li bilan emas balki uning udumlari, marosimlarining amalda takrorlanib tarqalish sodir bo'ladi. Mif va marosim arxiak madaniyatning go'yoki ikki tamoni ya'ni-so'zdagi xarakatdagi, nazariy va amaliy. Mifalogik bilim ilmiy xaqiqatga ma'lum miqdorda dahldordir.

Mifalogik bilimning ikkita asosi ijtimoiy vazifalari mavjud:

1. Ushbu umumiylikning asosiy vazifasi, ularni odatiy uishilar ongiga kirgizish va mustahkamlash, xususan, shakllangan qoidalarni tasdiqlangan, qununiylashtirish va xatto jamoani tiklash va barqarorlikni ta'minlash uchun ularni an'anaga aylantrish;

2. Jamoaning qo`rquvidan xalos qilish maqsadida va ruhiy halovatni kafolatlashda atrof-muhit bilan, butun tashqi olam bilan mustahkam aloqa o`rnatish va ta`minlash. Mif olamni mavjud g`oyalardan buzilgan tarzini o`zida namayon qilib, noaniq va quruq muhakamalarning shakllanishiga imkon beradi ya`ni, daslabki davrda insonni uni ulg`ayib kundalik fikrini chalg`itib xayoliy noeti olamga oolib kiradi. Mif olami jamoa bo`lib, no`anaviy xis qilishdir, negaki, shu alfozda u xar doim ilk diniy tasavurlar negizi hisoblangan. Mif dunyoqarashning zaruriy , muqarrar shaklidir. Umum ta`savvurlar umum shakllanishiga sabab bo`lolmaydi va xissiy tajriba-kuzatishlar uchun ham, noaniq- mafhim mulohazalarga ham asos bo`lolmaydi. Guruhlar tushunchasi eng avvalo butun birlikni o`ziga qo`shib xissiy qayg`urishga tayanadi.

Axborotlar xajmini behad o`sadiganligi uni uzatishning yangi kanallarini yaratishini talab qiladi. Miflarning paydo bo`lishi mavhum tushunchalar vujudga kelganligi haqida, insonning nutqirivojlanayotganligi to`g`risida guvohlik beradi. Bunga bir misol tasavvur san`atining rivoojlanishidir: rasmlar bir qator aniqlashib, soddalik vashartlik kuchayib boradi. Tasvir ko`proq razmiylik belgi xususiyatini kasb etib, buning yordamida axborot berish mumkin bo`ladi. Topilgan netrogliflar insonlar jamoasining hayot xodisalari haqida etarli, mufassal xikoyalarni o`zida saq-lanib kelgan. Bunday tasvirlar misol qilib Surxandaryoning Zarao`tsoy darasidagi qoyatosh rasmlarni ko`rsatish mumkin. Bilimlarni saqlash va uzatishining yana vositasi jamoaning alohida a`zolari, boshqa kundalik ishlardan ozod qilinib, faqat ma`lumotlarni yig`ish, saqlash va uzatish bilan shug`illangan. Bunday kishilar shamanlarga aylangan. Shamanlarni ko`p yoyoshi urug`, hayotiy bilim va tajribalar ega tabiatni kuzatib o`zlashtirgan marosim va uddumlarni biluvchii kishilar bo`lgan. Masalan shimoliy Amerika xindularining adjidve qabilasi va shamanlari o`z yashayotgan joyining ov qilish shartlarini xayvonlarini o`ziga xos fe`lini puxta o`rgangan, ovdan qaytgan ovchilardan har doim surishtirib o`z bilimini oshiradi. O`lashtirgan ma`lumotlarni shamanga to`g`ri qaror chiqarish imkoniyatini berib, shu tariqa u qabila urug` a`zolari ichida obro`ga ega bo`lishiga va natijada sehrganlikn udumlarini bajaruvchi asosiy ijrosida aylanib qoladi.

Markaziy osiyo mintaqasida Neolit mintaqasida Neolit davri ancha oldin boshlangan. Bunga mil. Avv. Vig yilida Konpetdot etagida vjudgan kelgan Joytun madaniyati guvohlik beradi. O'troq dehqonlar va chorvadorlarni ng bu madaniyati asosan samonli loydan qurilgan uylardan iborat manzilgoh bo'lib, Eron va Mesopatamiya madaniyati rivoji haqida katta umiy ibodatxona devorlariga ishlangan rang tasvir dalil bo'ladi. Mi. Av. IV-IIIyillikda Xorazm xududida neolit davriga oid Kaltaminor madaniyati shakllandi.

Neolit inqilobi mohiyatiga ko'ra arxiak madaniyatning oxiri hisoblanadi. Ishlab chiqarish faoliyatining yangi turi dexqonchilik vachorvachilikka o'tish bilan inson tabiatda mustaqil faoliyat ko'rsatish qobiliyatini namayon qildi, bu insonning ijtimoiy va ma'naviy g'alabasi edi. Agar arxiak madaniyatda jamoat fikri etakchi qilib urug a'zosi, urug` manfaatlari doirasida faolyat ko'rsatgan bo'lsa, endi bu individal ong va qiziqish kuchaya boshladi. Neolit davrining oxiri va jez asrida madaniyat arxiak madaniyat barxam topdi. Bu davrda jamoa mulki o'rniga xususiy mulk vujudaga kelib xunarmandchilik ajralalib chiqadi va ayriboshlash shakllandi. Ijtimoiy tuzim shakli murakkablashadi Mustaqil xo'jalik yuritishda muvafiqalashtirishni kuchaytirish zarurati, ko'picha jamoaning boshqa a'zolari va qabila oilalarbilan qarindoshlik rishtalarini bog'langanligi maxsus boshqaruv apparatlarini tuzishini talab qiladi. Endi oqsoqolar va qabila yo'lboshchilari yig'ining ahamityati sezilarli oshdi, buqabila yo'lboshchilariga sig'inishni shakllantira boshladi. Yo'lboshchi qabilaning bax-saodat sohibi, ajdodlar ruhi unga tuxfa qilingan masus fahzilad oad egasi sifatida demokratiya belgilariga xurmat saqlaydi. Yo'lboshchilarga sig'inishda yo'lboshchining jamoa hayotida tutgan muhim o'rnini etirof qilish ifodasi turadi: -U nafaqat qabila xududini qo'riqlashni tashkil qilib qolmay xarbiy yurishga ham boshchilik qiladi ham, Shuningdek muhim jamoat ishlarini boshqarish uchun xonadonlarni birlashtiradi va jalb qiladi. (Kanal, qizish, muloxaza to'sig'lar o'rnatish, yaylov,o'rmon, daryolar kabi umum foydalanadigan mulklar uchun).

Bilimning oshishi natijasida murakkab buyumlar yaratila boshlandi qayiq va elkanli kemalar, taqvim, hisob va o'lchov tizimi vujudga keldi.Xususiy mulkchilikni paydo bo'lishi xuquqning shakllanishiga olib keladi, ayrimlari hozircha saqlanib qolayotgan an'analar va qadimgi fol'klor na'munalari vujudga keldi. (miflar, doston,

xikoyalar, marosim qo`shiq(lari), yozuvning ilk tizimi shakllanadi: piktografik (rasm-yozuv), belgi yoki xindularni tugunligi yozuvlari. Monimental me`morchilik ham vujudga keldi. Ilk monimental inshootlar katta tosh bo`lak va plitalardan qurilgan megalitlar hisoblanadi. Megalit inshootlarining turlari bir-biridan farq qiladi. Masalan mangirlar baland baland toshdan imorat qilib, balandligi 20 metrdan oshadi, ular alohida yoki xiyobonlarga qator qilib qag`urilgan. Dolmenlar (tosh maqbaralar) sag`ana yoki maqbara (kulba)shaklida qurilgan. Kromlenlar esa atrofiga toshlar yotqizilgan inshootlardir. Eng mashhur kromlen Buyuk Britaniyadagi Stoyxendj hisoblanadi. (Mil. Avv.11 asr boshlariga oid) Megalitlar saajdagoh va ibodatlar joyi sanalsada,aslida ular boshqa maqsadlar uchun mo`ljallangan. Megalitlar xalqlarni birlashtirib, jamoaning barcha kuchlarini jipslashtirishga, yangi ijtimoiy tuzim vujudga kelayotgan hollarda insonlarni umumlashtirishda ((Sosalizasiya) maqsadalariga xizmat qiladi. Negaki davlat tuzilishi jarayonida turli ijtimoiy qatlamlarni bo`linishi sodir bo`ladi; boshqaruvchilar, ma`naviy madaniyat bilim egalari koinlar va oddiy bajaruvchilar.

O`zbekiston xududdida jez davri mil. Avv. 11 ming yillik boshlarini o`z ichiga oladi. Xuddi shu davrda ikki turdagi mustaqil madaniyat shakllanib aniq ajraladi, o`troq dehqonchilik vohalaridagi madaniyat ko`chmanchi dashtlar madaniyati. O`troq dehqonchilik madaniyati dastlabki Surxandaryo vohasildan Sopolitepa Jarqurg`on madaniyatlarida, Farg`ona vodiysidagi Chust madaniyati Zamonbobo,Tozabog`yob, Suyarg`ab va Amirobod kabi joylarda vujudga keldi.

O`zbekiston janubi Surxandaryo viloyat`ida hozirda ham mashhur bo`lgan ustalar, zargar va san`atkorlar-quruvchilar yaratgan madaniyat eng qadimgi madaniyatdir. Mil.avv.XVIII-X ming yillikka oid sopolitepa va jarqo`rg`on manzilgohlarida qadimgi sharq turidagi ilk shaxarnoma sivilizasiyasi shakllanishi va rivojlanishi kuzatildi. Sopolitepa Labirintnoma (qasr)to`g`ri burchakli ko`cha tarmog`i va istexkom tizimi bo`lgan manzilgohlar majmuidan tashkil topgan. Jarqo`tonda ham moneumental me`morchilik shaklida hom g`ishdan qurilgan. Har bir guzarda yumaloq o`choq shaklida devorlar tokchasida olov mehrobdan iborat sig`inadigan markazi bo`lgan. Ikkala manzilgohda jez eritish, to`qimachilik,kulolchilik, zargarlik, suyak,tosh, yog`ochga ishlov berish gullab yashnagan. Turli kulolchilik buyumlarini kulolchilik

dastgohida pishirib tayyorlaganligi, shaklning chiroyliligi kulolchilik sohasining texnika va texnologiyasini yuqoriligidan dalolat beradi. Topilgan na'munalardan ma'lum bo'lishicha O'zbekistonning janubida yashovchi aholi qadimgi sharq, ayniqsa xind vodiysidagi Xarappa sivilizasiyasi namunalari bilan keng hamkorlikda bo'lgan. Buni sopolitepa va jarqo'ton shuningdek, O'zbekistonning boshqa dehqonchilik madaniyatida ham uchratish mumkin.

Bronza davrida shakllangan «dasht ko'chmanchilar» madaniyati mil. Avv. III ming yillik oxiri II m.y. boshlarigat oid bo'lgan buxoro vohasidagi Zamonbobo manzilgohida o'rganilgan. Zamonbobo katta yarim erto'lalarda yashab bronza va tosh qurollari ishlatishgan. Qulolchilik dastgohisiz qo'lda tagi yumaloq,yassi sopol idishlardan foydalanilgan. Jez davrida madaniyat yodgorliklari Amudaryo va Zarafshonning kuyi oqimidan, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi Samarqand viloyatidan topilgan. Ular chorvador qabilalar madaniyatining vujudga kelishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Chorvador qabilalar jez davrida o'troq turmush tarziga o'ta boshladi, qisman dehqonchilik bilan shug'illanadi, keyinchalik ko'chmanchi chorvadorlarga aylanishgan.

Arxiak madaniyat o'rniga qadimgi sivilizasiya madaniyati o'rnatildi: murakkab ijtimoiy tizimga ega bo'lgan dastlabki davlatlar, diniy va qonunchilik shakllarning rivojlanishi, shahar va yozuvlar, biroq arxiak madaniyat issiz yo'qolmadi. Uning ayrim qirralari jahon xalqlari miflarida, fol'klarida ,inson ruxiyatini chuqur arxiteplar da saqlangan. K. Yungning nazariyasiga ko'ra arxiteplar-onsiz jamoaning ruhiy tuzimidir. Ular zamondan tashqari namayon bo'lib, shunga muvofiq tarzda qiyofalar, yashagan va yashovchi kishilarning tuyg'usi va fikri shakllarida, rasmiy tasvirlarida,miflardan aks etgan jamoaga xos bo'lgan tarixiy tajribalarda olamni anglashni ibtidoiy shakllari saqlangan. Kishilar ko'pincha o'zlari payqamagan holda uyoki bu an'analar bilan, ulardagi arxitipik va ramzlardan ajralagan holda yashaydilar. Barcha zamonaviy madaniyatlar asosidagi buchuqur negizni sezish va o'rganish hozirda sodir bo'layotgan jarayonlarni yaxshi tahlil qilishimizga, ma'lum ma'noda kelajakka nazar tashlashimizga yordam beradi.

Mavzuga doir tayanch so'zlar va iboralar.

Madaniyatning asosiy shakllari, siyosiy madaniyat, siyosiy ong, siyosiy faoliyat, milliy istiqlol g'oyasi, xuquqiy madaniyat, iqtisodiy ong, munosabat, faoliyat, ma'naviyat, ma'naviy madaniyat, estetik madaniyat, san'at, ilmiy bilish, ilmiy xaqiqat, ilm-fan, din, diniy madaniyat, vijdon erkinligi.

Nazorat savollari

1. Siyosiy madaniyatning mazmun-mohiyatini ochib bering.
2. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy madaniyat qanday rol o'ynaydi?
3. Ahloq madaniyatning ma'naviyat tizimidagi o'rnini qanday?
4. Estetik madaniyat nima?
5. Ilm-fanni madaniy qadriyat deyish mumkinmi?
6. Shaxsni ma'naviy tarbiya qilishda dinning roli.

Test savollari

1. Asosiy siyosiy institut bu nima?
A) fuqorolar
B) Jamiyat
S) Davlat
D) Armiya
E) parlament
2. Quyidagi iqtiboz O'zbekiston respublikasi Konstitusiyasining nechanchi moddasiga taalluqli Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi?
A) 31-modda
B) 61-modda
S) 18-modda
D) 24-modda
E) 107-modda

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimov Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent. 1994.
2. I. A. Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent. 1998.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. Toshkent. 2003.
4. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. Toshkent. 2000.

5. Osnovo` filosofii (pod.red. Ashmedovoy M. A). Toshkent. 2004.
6. Taylar E. Pervobo` tnaya kul`tura. Moskva. 1992.
7. To`lanov J. Qadriyatlar falsafasi. Toshkent. 1998.

5-Mavzu: Sharq uyg`onish davrining o`ziga xos xususiyatlari Ma`ruzaning maqsad va vazifalari:

Sharq xalqlari madaniyat shakllari taraqqiyotining vujudga kelish jarayonlarini o`rganish. Uning bir tamondan umumiy va o`xshash jixatlarini, boshqa tamondan xayratlanarli, o`ziga xos qiyofasini o`rganish nafaqat zamonaviy sharq xalqlarining balki butun insoniyat madaniyatining ham rivojlanish manbalari haqida to`la tasavvur olish uchun zarur hisoblanadi.

Ma`ruzaning bosh vazifasi qadimgi sharq madaniyati sivilizasiyasining o`ziga xos qiyofasi bilan tinglovchilarni tanishtirish hisoblanib, bu madaniyatning umumi yva farq qiluvchi jixatlarini ko`rsatish; qadimgi sharq xalqlari madaniyatidagi turli sohalarda qo`lga akiritgan eng muhim yutuqlar bilan tanishtirish, jahon madaniyati tarixida qadimgi sharq madaniyatining o`rni va ahamiyatini ochish.

Ma`ruza rejasi:

1. Qadimgi sharq madaniyatining vujudga kelishi shart-sharoitlari.
2. Qadimgi sharqning dunyoqarashi va tafakkurini o`ziga xosligi.
3. Qadimgi sharqdagi yirik madaniyatning (Misr, Mesopatomiya,

Xind, Xitoy) o'ziga xos qiyofasi. Qadimgi sharq xududida mil. Avv. X-VII ming yillikda insoniyat sivilizasiyasi va madaniyat rivojlanishining ibtidosi bilan bog'liq bo'lgan eng muhim jarayonlar ro'y beradi. Bu davrda sharq madaniy faoliyatining turli shakllari va sohalari vujudga keladi. Yozuv, adabiyot, san'at, fan, birinchi jahon dini buddizm paydo bo'ladi. Bu boshlang'ich jarayonsiz insoniyat madaniyatining keyingi barcha taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin.

1. Qadimgi sharq tushunchasi, sharq haqidagi hozirgi tasavvurlarga mos kelmaydi. Negaki qadimgi sharq er sharining Misrdan to Xitoygacha keng mintaqasini o'z ichiga olib, bu erda

mil. avv. VII ming yillikdan boshlab insoniyattarixida dastlabki sivilizasiya vujudga keladi. Madaniyatning shakllanishi eng yirik doryolar-Nil, Dajla, Frot, Gang, Xuanxe va Yansi vodiysida, dehqonchilik rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar mavjud bo'lgan joylarda ro'y berdi.-Xuddi shu joylarda dastlabki davlatchilik tuzilmasi, siyosiy, diniy va savdo markazi sifati shaharlar, yozuv vujudga kelgan. Bu erda dastlab ma'naviy madaniyat ishlab chiqaruvchi mehnat faoliyatidan bevosita ajralib mustaqil faoliyatga aylanadi. Jamitya hayotida alohida kishilar hayotida boshqaruv, ta'lim, ma'lumotlarni to'plovchi va uzatuvchi sohalarda shug'llanuvchilar ajraladi va ko'payib boradi.

Misr, Mesopatomiya, Xind va Xitoy sivilizasiyalari eng yirik va ko'hna madaniyatga ega bo'ldi.'

I. P. Veynbergning takidlashicha qadimgi sharq madaniyati Ilk kashfiyoti vaasoschi ulkan missiyani bajardi; yozuvni ishlab chiqish va davlatchilik poydevorini qurish, o'zinirning etnik, kasbiy, mulkiy va ijodiy ahvoli bilan farlanuvchi kishilarning birga yashashlari uchun sharoit yaratdi. Agar boshqa madaniyatlar ibtidoiy va qadimgi Sharq madaniyatining tajriba va yutuqlaridan foydalangan bo'lsa, qadimgi sharq madaniyatining o'ziga esa ibtidoiylikning bir tarzda shakllandi. Ibtidoiy muhitning ta'siri uchun kuchli va doimiy bo'ldi. Ibtidoiy davrdan meros bo'lib mifalogik fiklash usuli, nutq va va faolyat o'tdi. Shug' bilan birga qadimgi sharq madniyati namunalari o'z dunyosining boshlovchisi yangiliklarni o'ziga xos jiddiy xis qiladi. Misr Sesopatamiya, Xind va Xitoy miflarida nafaqat Dunyoning yaratilishi (osmon,er, jonivorlar, inson) mavzui balki, burivoyatlar olamida ibtidoiy dunyoning keskin

farqlovchi madaniyatlarning yaratilishi, mavzui ham katta o`rin egallaydi. “Enklar va koinot” (Mesopatamiya), tangri ptax haqida (misr), Xitoyning afsonaviy xukmdori haqida miflarda xudolar ilk ajdodar dehqonchilik vaxunarmandchilik kashfiyotlari, ilk shaharlar bunyodkori, davlatchilik va dini rnatuvchilar, qonun va yozuv ijodkorlari sifatida ya`ni ibtidoiylkdan farqlanuvchi sivilisasiyaning barcha yutuqlarini yaratuvchilar bo`lib tasvirlanadi. Shuningdek miflardi bir-biriga mos kelmaydigan, qarama-qarshi va bu ikki dunyoning udshmanligi mavzmui ham tasvirlanadi.

Qadimgi sharq xalqlarning urf-odatlar va e`tiqodlari haqida ma`lumotlar turli manbalarda, adabiyot va san`atyodgorliklari saqlanib qolganki, bular bizni tasavvur dunyomizdan keskin farq qiluvchi olamga boshlaydi. Qadimgi sharq madaniyatining shakllanishida mifalogik tasavvur katta rol yo`nagan.

Mifalogik tafakkur- predmedlik, xissiy, jonli tafakkur etarli rivojlanmagan mavxum tushunchalargi xos bo`lib, bunday tushunchalarin ishlatish va so`zda ularni ifodalashni sutligi qiyinligidir. (Shumerliklar o`ldirish deyish o`rniga boshga tayoq bilan urish deyishgan).

Qadimgi sharq kishisi sabali natija munosabatlarni tushungan va farqlagan, biroq ularni mujmal va qonunga mos bo`lmagan xodisa sifatida ko`pchiligi esa shaxsi qudrat sifatida ongli va ixtiyoriy idrok qiladi. Sabalarni izlashdaqanday deb emas, balki kim deb so`rashadi (Xodisa kim aybdor), ixtiyoriy aniq maqsadda xarakat qilaganni izlashgan. Sabablarni bunday idrok qilish mifalogik tafakkur ayrim va butunicha, bir-biriga o`xshash har qanday tashqi moslikni qabul qiladi. Funksional aloqadorlik sifatida makon zamondagi har qanday har qanday bog`liqlik so`zi bilan mifalogik tafakkurning fikran bog`likligi haqida gapirishgga imkon tug`iladi. Fikriy bog`liklik bilan o`xshash tafakur ham aloqador. Qandaydir yangi narsalarni ko`rib inson o`ziga deydi: “bu yangi narsa nimaga o`xshaydi?”-va unga o`xshash narsani o`zidan va ajdodlarini tajribasidan izlaydi. Xususan, asl namuna tamoiyili keng tarqalgan bo`lib, unga kra hayotdagi barcha muhim narsalarni (ehtrom, podshoxokimiyati, inson) ilohiy qudratning asl qudratining asl namunasiga muvafiq yaratilgan.

Olamni mifalogik tasavvur qilish uning nihoyatda tartibli, qat`iy ierarxik ifodalanib, uning asosi turli xil oppozissiya lar tizimi hisoblanadi. Aynan shular

mifalogiya ramziy tansiflashdagi dastlabki poydevor xisolaniblanadi.(qarama-qarshi tiplar: yuqori- kuyi, o`ng-so`l,osmon-er, mag`rib-mashriq,kun-tun, biz-ular, katta-kichik, erq-xotin, hayot-o`lim va boshqalar). Shuningdek, o`ng, yuqori, katta, yaqin, o`z, yorug` tamoilga ko`ra qarama-qarshilikning munosabat-ijodiy tamonini, so`l, kuyi, uzoq, begona, qorang`u esa salbiy jihatini tashkil qiladi.

Mifalogik tafakkurning muvofiq va o`xshash jihatilari uning an`nanaviyligi bilan bevosita bog`liq. An`ana bir-biriga bog`liq va yaqin, biroq mohiyatan boshqa bo`lgan xodisalar urf-odat, marosim, ibodat, udum, odob singarifaoliyatda namayon bo`ladi. Bularning bari u yoki bu sinsasiyadagi aniq ahloq dasturiga ega bo`lib, xarakatning noto`g`ri xarakatlarni ogohlantiradi, negaki an`nanlar negizida sositumning katta tajribasi mujassamdir.

Qadimgi Sharq madniyatida an`analarga asoslanish ustun turadi. Ajdodlar an`anasi, tajribasi mutloq xaqikat xukmronligi bilan, D.S. lixachev ta`kidlashicha «odoblilik» bog`liq bo`lgan.

Qadimgi sharq kishisining ahloqi xarakat va faoliyatda muqaddas an`nanalarni qayta tiklashga, qaratilgan «iloxiy o`rnatilgan» me`yor va qoidalarga borib taqaladi. A. Ya. Gurevich shunday deydi: «Kishilar xarakatining ko`kdagi iloxiy timsolga takrorlanishi ularni iloh bilan bog`lab, ahlag`da voqealikka aylandi». Kishilarning barcha faoliyati (ishlab chiqarish, jamoatchilik,oilaviy) muqaddas marosimlarda qanchalik ishtirok etishi bilan mazmun kasb etadi. An`naviy jamiyatda «qadimgi» va «yaxshi» so`zlari sinonim bo`lib, qadimgi ezgulikni kafolatlidir. Shuning uchun uy va anjom, kiyim va ozuqa ming yillar davomida kam o`zgardi, shuning uchun adabiy janrlar, san`at janrlari ham barqaror bo`lib kelgan, yangi ehromlar, nafaqat eskisini o`rnida qad rostladi, balki ularning «asl namunasining» qaytadan tikladi.

I.V. Klochkov yozishicha, yangi zamon kishilari dunyoni xarakatda, rivojlanishida ko`radi, «Evolyusiya», «taraqqiyot» taraqqiyot tushunchalari qiyofasini yaratish uchun yo`l ochuvchi tasniflar hisoblanadi. Bundan barcha yangilikka zamonaviy jamiyatning ochko`z qiziqishi boshlanadi. Dunyoning boshqacha qiyofasi an`naviy jamitya kishilaridan tashkil topadi: Qadimgi dunyo yashaydi, biroq o`zgarmay qoladi. Rivojlanish g`oyasi (taraqqiyot yoki inqiroz) ko`rinishidan uning anglanishi shi

mutloqo begona. Dunyo juda qadimdan xudolarbelgilagan o'zgarmas tartib bo'yicha yashaydi.

Mifalogik tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, qadimgi sharq kishisi o'zini har doim sosiumning bir qismi deb xis qilgan, sosium esa koinot kuchiga bog'liklikda, tabiatga aralashgan holda ko'rinadi. Garchi, qadimgi sharq madaniyatining turli qirralarida shaxsni individuallashtirish imkonatlari mavjud bo'lib, ular har doim individning turmush tarzini belgilovchi asosiy sohalarga nisbatan ikkinchi darajali hisoblangan.

Qadimgi sharq makonining paydo bo'lishi chegaralanishi alohida o'rin tutadi. Qadimgi sharq mifalogiyasida kosmonegiz jarayoni xavosining jaralishi sifatida namayon bo'ladi. (mislol uchun, xindlargga Indra haqida mif, Mesopatamiyada marduq haqida). Tartibli uyushgan makon, betartib makonga qarama-qarshi qo'yiladi. Tabiiyki tartibli, tashkiliy jixatdan uyushgan «xunuk» makoni-ko'chmanchilik, ibtidoiylik dunyosi joylashgan. Shuning uchun san'at asarlarida boshqa xalqlarning o'ziga xos kiyimi, qirrasilda qarama-qarshi olamning farqi ta'kidlanadi.

«O'zining» makonida ijobiy xususiyatga ega bo'lishi davlat asosiy rol o'ynaydi. Shuni takidlash joizki, qadimgi sharqda davlat oddiy siyosiy xokimiyat sifatida o'zini namoyish qilmadi, davlat din bilan uyg'unlikda siyosiy-diniy birlik majmuida muqaddaslik xususiyatiga ega bo'ldi. Mohiyatan ma'naviy faoliyat davlat monopologiyasi hisoblanib, u bilan go'yoki ilohiy yoki fidoiylik martabasiga ega bo'lgan zadagonlar, koxinlar xukmdorning o'zi tamonidan amalga oshirilgan. Shoh er osmon o'rtasidagi bosh vositachi yoki neb xudosining o'g'li bo'lgan, xudolarning o'zidan boshqarishga «mandat» olgan. Vavilon shohi yangi yil bayramida bosh xudo Marduk ibodatxonasiga borgan. Ibodatxonasiga kirishda kixin shohining barcha narsalarini olib qo'yib, (toji xassasi, shohlik libosi), uni kamsitgan va urgan, so'ng oyoq kiyimsiz, oddiy juldur kiyimda ibodatxonadan chiqishga ruxsat berilgan. Ya'ni dastlab shoh oddiy odamga aylanishi, ibodatxonada esa uni xudo marduk yana keyingi yil uchun xukmdor qilib saylangan. Faqat Misr fir'avini uning otasi-Xudo Amon-Raga, Xitoy imperatori «Nebning o'g'li»-Nebga sajda qilishi bilan bog'liq asosiy udumlarni o'tkazish xuquqiga ega bo'lgan.

Shohning asosiy majburiyatlari fuqorolarga bog'liq-ishlar bo'lgan: mamlakatda tartib va osoyishtalik, moddiy faravonlik va ijtimoiy adolatni ta'minlash. Qadimgi Misrdagi «Geroklionol shohining o'z Merikarga nasixatlari» da aytilishicha: «Xaqiqat o'rnat va erda uzoq yashaysan. Shunday qilki , yig'layotganini ovut, bevaga jarb qilma, insonni otasining mol-mulkdan benasib qilma» Yana xukmdor zamirida tartib-intizom bo'yicha yuksak missiyasini bajarib, gohida ehad katta xajmdagi qurilish xo'jalik faloiyatini amalga oshirgan. Ulug' va baxaybat Misr piramidalari, buyuk xitoy devori, baolbek ehromi, Persepol sroyi qurilishlari xudolar oldidagi xukmdorlarning «ijobiy» xususiyatlaridan dalolat beradi.

Diniy aqidalar xukmdorligi kishilar hayotini belgilaydi. Inson qaerda osmon bo'lsa-xudolar dunyosi va erni odamlar dunyosi deb bildi. Ular doimo o'zaro munosabatda bir butunlikda olam daraxtining tanasi vashohlari kabi viqor bilan yashashgan. Xudolar insonlar hayotining barcha sohalariga faol aralashgan, uning tug'ilishi, o'limini va o'limidan keyingi taqdirini belgilagan . O'sha davrlarda diniy ta'limotdan tashqari xech qanday boshqa dunyoqarash bo'lmagan. Inson xudolardan xatto arzimas narsalar haqida maslaxat so'ragan va unga xatlar yozib ibodatxonagga olib borgan. Misol uchun, Qadimgi bobil aholisining maktublaridan birida shunday so'zlar bitilgan: «Mening otam, Xudo ayt! Sening quling Apil-Adat shunday deydi: nimaga sen menga e'tibor qilmaysan? Mendan boshqa kim ham bor? Seni sevuchi xudo Mardukka yoz mening gunohimdan o'tsin».

Barcha qadimgi Sharq sivilizasiyalari tabiiy- ilmiy bilimlar to'plab ulkan natijalarga eirshib va jahon fani rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Bizgacha etib kelgan nepirus yozuvlari misrliklarni matematika va geometriya (turli shaklning xajmi va yuzasini o'lchash), astronomiya (aniq quyosh taqvimining tuzilishi, miya va qon tomirlari haqida ma'lumot jarohlik), Kimyo(turli moddalarni xususiyatini o'rganish vabilimlardan maytni kimyolashda fooydalanish) sohalaridagi keng tushunchalari haqida dalolat beradi. Atrofdagi mamlakatlarga mesopatomiya matematikasi va astronomiyasi katta ta'sir ko'rsatdi. Hozirga qadar biz Mesopatamiyada tuzilgan vaq va burchak o'lchovi uchun 60 bo'lakli tizimdan foydalanamiz. Mesopatamiyaliklar matematika va astronomiyaga oid kashfiyotlar qilib, oy fazalarini bo'lish tizimini yaratdi, quyosh tizimiga oid jaryonlar , yulduz va sayyoralar ro'yxati, ko'plab xarakat

xolatlarini aniqlash bo'yicha yangiliklar kiritdi. Ikki daryo oralig'i-astrologiyaning ham vatanidir.

Qadimgi xind va Xitoy fani ham ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritdi. Xindistonda noldan foydalanib o'nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan algebra rivojlana boshladi(son, tub son, Sinus kabi atamalar xindistonda paydo bo'ldi). O'lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari anatomiya va fizologiyani rivojlantirib, medisinada katta yutuqlar erishildi.

Xindistonda tibbiyot taraqqiyoti haqida tibbiyoga oid asarlardan biridajarohlikning 300 turi bo'lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi mavjudligi eslatildi. Barchasiga ma'lumki, Xitoy, Ipak, chinni va qog'ozning vatani hisoblanib, mil.avv.II asrda kashf etilgan, shuningdek Xitoyda paroh, kompas (mil. avv. 613 yilga tegishli Xitoy qo'lyozmalari topilib unda Galley kometasi haqidagi eng qadimgi ma'lumotlar uchraydi. Mil.av. II asrda Xitoyda osmon yoritqichlarining xarakati tasvirlangan birinchi osmon globusi, 2500 yoritqichning o'rni ko'rsatilgan yulduzlar atologini yaratilgan. Yangi taqvim joriy qilinib (mil. av. 104 y). Unga ko'ra bir yil 365 chi kunga teng bo'lgan. Mil. av. 28 yilda Xan imperiyasining astranomlari quyoshda dog'lar borligin kuzatganlar. Xitoy matematiklari tarixda birinchi bo'lib hisobda manfiy sonni qo'llaganlar. Tibbiyotda igna ukoli, nuqtali davolash kabi ajobiy ishlab chiqqanlar.

Bir tamonda Misr va Mesopatomiya fani, boshqa tamonda xindiston va Xitoy fanida ahamityali fanlar mavjud bo'lib, birinchi-fan o'ta amaliy xususiyat kasb etgan, ikkinchidan-fanlar nazariyasi, Falsafa taraqqiysi g'arbdan keskin farq qilgan. Bu farqni K. Yaspers tamonidan yaratilgan o'qdavri nazariyasi bilan izohlash mumkin. Bunga ko'ra mil.av. 800 va 200 yillari oralig'ida muhim tarixiy burilish sodir bo'lib, mifalogik davr nixoyasiga etadi, rasianal idrok shaklanadi, hozirgacha mavjud bo'lgan asosiy tushuncha vatansiflar ishlab chiqildi. Bu davrda Xindistonda Upanishada paydo bo'ldi, budda yashadi. Xitoyda mashhur falsafa maktablari rivojlandi, Eronda Zardo'shtiylikni qabul qilib, qonunlashtirdi, flastindan payg'ambarlar chiqdi. Yunonistonda bu vaqtda Gomer, Geraklit, Ploton va boshqalar faoliyat ko'rsatdi.

Xindiston va xitoyda tabiiy texnika fanlari ertaroq shakllanadi vao'z navbatida sermaxsul taraqqiy etdi. Biroq, bu fanlar g'arbdagi kabi madaniyatga sezilarli ta'sir

ko'rsatmadi. Bu oliy xaqiqatni anglash yo'lidagi mustaqil ta'limot bo'lib qolish bilan bog'liq. Masalan, Xindistonda bilim uch darajaga ajraladi:

1. Bilmaslik (avid'ya)
2. Tushuncha, «ilmiy» bilim (vijnyana).
3. Hamma narsani bilish (prajnya), ya'ni birinchi daraja mantiqsiz fikrlash, ikkinchi-mantiqiy, uchinchi mantiqiy ustun idrok qilishga muvofiq keladi.

Eryuzasidagi eng qo'xna va bir qadar o'rganilgan, ko'plab xalqlar madnit'ining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan madaniyatlardan biri qadimgi Misr madaniyatlaridir. Qadimgi Misr yozuvi ko'plab hozirgi yozuv tizimi uchun asos bo'ldi. Qadimgi Misrliklar qo'llangan so'zlar «papiirus» «oazis», «ximiya», «bazal't» va boshqalar hozirda ham muomalada saqlanib kelmoqda. Misrda turli, o'ta chalkash topinishllar tizimi mavjud bo'lgan: Xudolarga sig'ingan, jonivor, o'simlik, tuproq, suv, Nilni muqaddaslashtirgan. Quyoshga, tarik xudo fir'avnga sig'inish qonun tusiga kirgan. Misrliklar madaniyatida dafn marosimmi alohida alohida o'rin tutgan. Ular o'limni insonning ikkinchi hayot boshlanishi deb bilgan. Mangu hayot tushunchasi Osiris va Izida haqidagi mifdan paydo bo'lagn. Qadimgi yunon muallifi «Misrliklar hayoti o'limga tayyorgarlik ko'rinishdan iborat»-deb bekorga yozmagan.

Misrliklardan farqli qadimgi mesopatomiya aholisi erdagi hayotga ko'proq e'tibor qilishgan. O'lim bilan qammasi tugaydi deb o'ylashsada, nargi dunyoga ishonishgan. Misrliklardan farqli ravishda nargi dunyoni inson ruxi mangu suv va ovqatga zoriqib yashaydigan qo'rqqinchli dunyo deb tasavvur qilishgan. Sharuppakning mesapatamiyaliklarga nasihatida aytiladiki «Shirin hayotdan tashqari biron narsa aziz emas». Mesopatomiyaliklarning quvonchli hayot haqidagi qarashlari «Gilgamish» dostonida ham tasvirlanadi. Ular shaxsiy hayot muammolari bilan ko'proq qiziqqanlar. I. Klochkov bu xaqda «oddiy bobillik-bu xususiy kishidir» deb yozadi.

Xindiston birinchi jahon dini buddizm vatani bo'lsada, Xindistonning o'zida indiuzm bilan ikkinchi darajada turardi. Bu ikki din ham «veda» da aks ettirilgan qadimgi tasavvurlardan kelib chiqqan. Xindlarin dunyoqarashi va barcha tushunchalarini belgilovchi asosiy g'oya, xind madaniyatining o'ziga xos xususiyati-dunyoda sodir bo'luvchi nixoya uzluksiz xarakat g'oyasi hisoblanadi, ya'ni dunyoning aylanishi na ibtido, na nixoya, na aniq maqsadga ega.Dunyoning doimiy aylanishida

ayta yangilash va dunyoviy ilohiy ruh nishonasi-individual ruh bo`ladi. Ular doimo yangi moddiy ko`rinishda vujudga keladi, buning uchun inson tanasi bo`lishi shart emas, ruh jonivorlar, o`simliklari tanasiga joylashishi mumkin xindlar shu tariqa o`z dunyoqarashidan nargi dunyo haqidagi g`oyani istesno qilganlar. Mutloq «dunyoviy qonun» borliq xukmdori braxma-olamning ob`ektiv ifodasi. Ularni taqqoslagan aniq xudodolarini roli uncha katta emas, faqat «dunyoviy qonun» tamoillarini individlashgan timsolidir. Xech kim, xudo ham inson kamasini o`zgartirishga qodir emas. Kamaning sanskrit tilidan tarjimasi faoliyatni bildiradi. Bu tushunchaning mazmunini aniqlash murakkab. Karma insonning oldingihayotidan meros bo`lib o`tadi va hozirgi hayotning mazmuni va faoliyatida namayon bo`ladi, u bo`lg`usi moddiy timsolning sifatini belgilaydi. Gunohlarni kechirish haqida tazarru yoki ibodat bilan karmani o`zgartirish mumkin emas, u faqat insonning ahloqiy fe`l-atvorini belgilaydi. Shshu bilan birga, har bir indius va buddis uchun o`z-o`zini bilishi va o`zining kamolotga etishi, o`z ruhiy xolatini aniqlashi, o`z karmasining toza saqlanishi haqida o`ylash asosiy hisoblanadi.

Bu Xindistondagi dinlar hayot dan, faoliyatdan voz kechishga undaydi degani emas, balki ular dunyoviy tashvishlarga befarq bo`lishga undaydi desa bo`ladi. Xind madaniyatining butun mazmunida zohir va botin, muaqqat va mangulik o`rtasidagi munosabat muvozanatni saqlash zarurati haqidagi fikr yotadi.

Xitoy madaniyati va sivilizasiyasining ming yillar davomida asosiy ruhiy, ahloqiy va g`oyaviy manbai mil.av. 550-479 yilyashagan buyuk mutafakkir konfusiylar ta`limoti hisoblanadi. Barcha eng muhim narsalar har qanday sivilizasiyasining «qiyofasini»belgilaydi-hayot tamoillarini, davlat va ijtimoiy tashkilot shakllarini, umum qabul qilgan ahloqiy me`yorlar va qadriyatlarning barchasi Xitoyda Konfusiylarni «xitoy sivilizasiyasining kvint essensiyasi» (mohiyati) deb atamaydi.

«Osmon vakolati» yo`nalishi konfusiylar tomonidan yangicha fikrda rivojlantirilib, unda ijtimoiy ahloq asosiy o`rin tutadi va siyosiy madaniyatni belgilaydi. An`nalarni xurmat qilish, burchni jiddiy his qilish,ahloqiy sifatdan yuqoriligi, o`zini jamiyat uchun baxsh qilish, xaqiqatni anglash uchun doimo urinish, ishonch va oliyjanoblik kabi ideallar boshqarishni istaganlar uchun mo`ljall bo`lgan. Bu ideallar davlatning bosh tayanchi bo`lib, Xitoy imperiyasi to`ralri uchun gamuna bo`ldi.

Konfusiylilikni Xitoyda ppydo bo`lgan ikkinchi buyuk falsafiy ta`limot daosiz to`ldirdi. Daosizmدا turmush, tabiat, umulik muammolari aks etadi. Agar konfusiychilik insonni ijtimoiy faoliyatini nazarda tutsa, daosizmدا uning ruhiy hayoti, dunyo qarashi aks etadi. L. Vasil`ev bu iki ta`limtoni «xar qanday konfusiyl ruhon daosizm»-debataydi. Daosizmدا qadimgi Xitoydagi fikrlarni bosh koni aks etib, jahon madaniyatini yangi hayot bilan boyitdi. «Uning g`oyalari: in-ya tamoyillarga asoslangan dunyoning dualistik xususiyati; uchun bshta asosiy unsurdan iborat bo`lgan materiya (er,suv, olv, ma`dan) dunyoning o`zgaruvchang xarakatidaligi, asosiy unsirlar doimo sifat o`zgarishida bo`lishini bildiradi. Daosizmga ko`ra dunyoning paydo bo`lishi uchta kuchning faoliyatidan kelib chiqqan: Dao-Oliy Mutloq, Ilk ibtido, de-dao nuridanpaydo bo`lishi, Si-Oliy materiya, u moddiydunyoni yaratib, narsa va mavjudodlarni bunyod qiladi.

Sharqning qadimgi sivilizasiyasi moddiy va ma`naviy sohalardagi ko`plab o`ta muhim yangiliklarini vujudga keltiradi. Xususan, mil.avv. 1 ming yillik ma`naviy g`alayonlar jarayoni bilan ajralib turadi. Bu davrda dastlab ikki tamoil vujudga keladi: umum insoniy birlik va shaxsning ma`naviy mustaqilligi. Foyalar erkinligi boshlanib inson o`z hayotini unga asoslanib qurdi.

Qadimgi sharqning sivilizasiyasi g`arbga nisbatan ertaroq boshlandi. Yunonlar madaniyati Qadimgi sharqning madaniyati ta`sirida juda yuksaldi, buni elliplprning o`zlari ham e`tirof etishgan. Bu ta`sirlar natijasida shunday davr boshlandiki Sharq va Farq madaniyatlari sintezi ellinistik madaniyatni vujudag keltirdi: Yunon-Baqtriya va gandar san`ati, is kandariya fani, fayum portretlari bunga misol bo`la oladi. Qadimgi sharq bizga barhayot boyliklarini qoldirdi. Bular «Gilgamesh» va «Mahobhorat» dostonlari, Kalidasi dramalari va Chjuanszining boy madaniyati o`rganish kelajakni ko`rishda zarur hisoblanadi.

Mavzuga doir tayanch so`zlar va iboralar.

Madaniyat zonalari sub`ektura, konktrkulbtura, yoshlar madaniyati, omma madaniyati, ijtimoiy protez, elitar madaniyat, ijtimoiy-madaniy mexanizm, reprezetativlik, ijtimoiy sub`ektning extiyojlari.

Nazorat savollari.

1. "Subkul`tura" atamasi nimani anglatadi.va mazkur fenomen qanday vazifani bajaradi?
2. "Kontrkul`tura" qachon paydo bo`ladi. Va unimani anglatadi?
3. Omma madaniyati nimani bildiradi va madaniyatshunosliklarning u xaqda fikri qanday?
4. Oliy elitar madaniyatning mohiyati nimadan iborat?
5. "Dolzarb madaniyat" nima va u qanday vazifani bajaradi?

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimovning O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xafsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent.1997.
2. Ahmedova E., Gabidulin R., Kulturologiya, mirovaya kul`tura. Toshkent.2001.
3. Rojdestvenskiy Yu. V. Vdenie v kul`turovedenie. M. 1996.
4. Say A. V. Material`naya kul`tura v svete svete sovremennoy estetike. Toshkent. «Fan». 1994.
5. Erkaev A. Duxovnost`-energiya nezavisimosti. Toshkent. 1997.
6. Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E. Kul`turologiya. Tashkent. «Yangi asr avlodi».

Vatan madaniyati

6-Ma`ruza mavzui: Markaziy osiyo xalqlarining qadimgi madaniyati.

Ma`ruzaning maqsad va vazifalari: Markaziy osiyoda madaniyat shaklanishining eng qadimgi davrlarni keyingi barcha tarixiy bosqichlariga ta`sirini ko`rsatish; Markaziy osiyoda vujudga kelgan qadimgi madaniyatning jahon madniyai tutgan o`rni va ahamiyatini ko`rsatish; ; Markaziy osiyoda qadimgi madaniyat rivojlanishining asosiy bosqichlari va o`zbekistonda qadimgi madaniyatning har bir bosqichini o`ziga xos xususiyatlari misolida tasavvur berish.

Ma`ruza rejasi:

1. Markaziy osiyodagi qadimgi madaniyatning o`ziga xos xususiyatlari.
2. Markaziy osiyo xududidagi ilk davlatlar madaniyati .
3. Yunon-Baktriya madaniyati miqiyosida sharq elinistik madaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyati jahon madaniyati tarixida muhim o`rin tutadi. Uning o`rta asrlardagi madaniyatiga butun dueyo allaqachon munosib o`rin bergan. Xatto baqtriya, Marg`iyona, Sug`d, Parfiya, Farg`ona, Xorazm, Choch xalqlarining qadimgi madaniyati ham jahon xalqlarini xayratga solmoqda. Markaziy osiyo mintqasining qadimgi madaniyati o`rganish o`n yillar ilgari boshlangan bo`lsa tadqiqotchilarning bu madaniyatining o`ziga xosligi va boy mazmuni lol qoldirdi. Markaziy osiyo madaniyati Farb va sharqning buyuk madaniyat elimentlarni bir butunlikda uyg`unlashtirib o`ziga xos individuallik kasb etadiki, bu xususiyat keyingi tarqqiyot uchun ham negiz bo`lib qoladi.

Markziy osiyo xalqlarining madaniyatining vujudga kelishi sharoitlarini belgilashda dastavval jo`g`rofiy o`rni va tabiiy va tabiiy vositalarga e`tiborni qaratish

kerak bo`ladi. Madaniyatshunoslikning har qanday madaniyatning o`ziga xos alfozni joy manzarasi, iqlimi, biosfera omillarining ahamiyati borligiga alohida e`tibor beradi. Markaziy osiyo mintaqasining tabiati turli millat bilan farq qiladi. Bu erda serxsil vodiylar va vohalar, sersuv daryolar, qaqaroq cho`llar, dashtlar, Pamir va tangritog`ning baland muzofatlari bilan yonma-yon joylashgan. Bunday xusssiyat dehqonchilik, chorvachilik, tog`da yashovchi qabila va xalqlar xo`jalik tarzi va o`ziga xos madaniyatlarning shakllanishi uchun imkon yaratadi.

«Qadimgi sivilizasiya» deb nomlangan risolada markaziy osiyo madaniyatining ikki xususiyati ko`rsatiladi: bir tamondan, turli madaniyatlarning o`zaro ta`sirida, ikkinchi tamondan, qadimgi sivilizasiyalarning boshqa o`choqlari bilan yaqin aloqada rivojlanishi. Bu xususiyatlarini batafsil kuzatadigan bo`lsak markaziy osiyo madaniyatining shakllanish jarayolari yaqqol namayon bo`ladi.

Markaziy osiyo madaniyatining serxsil vodiysi, cho`l va dashtlar, tog`larida yashovchi aholining turmush sharoitidagi farqlar turi xo`jaliklarni ertaroq paydo bo`lishi o`ziga xos madaniyatlar shakllanishiga olib keladi. Bu jarayon yaqin qo`shinchilik munosabatlari asosida sodir bo`lib, qabila va xalqlarning iqtisodiy va madaniy aloqalari tarqiqiyotning ertaroq boshlanishiga imkon yaratdi. Eng qadimgi davrlardan dehqonchilik, chorvachilik va tog` ovchilik qabilalari o`rtasida munosabat ayriboshlash Markaziy osiyo xalqlarining iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega bo`lib, keyingi davrlarda ham uzoq saqlanib keldi. Turmush tarzi va xo`jalik faoliyatidagi farqlanish bilan birga mintaqalar xalqlarining etnik va tillardagi yaqinlik juda ham uyg`unlashib ketganligini qadimgi Xitoy va Yunon manolarida ham qayd qilingan. Markaziy Osiyo xalqlarining kuchli iqtisodiy aloqalari, etnik va til birligi ularni bir-biridan ayri yashashiga yo`l qo`ymadi.

Natijada qadimgi Sharqning klassik madaniyati orasida Markaziy Osiyo qadimgi madaniyati ajralib, o`ziga xos ko`rinishda shakllanadi. Dastlab bu madaniyatga ikki xil madaniyat aralashib ketdi: ko`chmanchilik va ibtidoiylik olami hamda sivilizasiya olami;

Markaziy Osiyo madaniyatining o`troq dehqonchilik va ko`chmanchi xalqlarida ancha munda farqlar bo`lishiga qaramasdan ilgari yaqin munosabatlar o`rnatilgan. Diniy e`tiqodlar, urf-odalar, fol`klorlar, ahloqiy me`yordagi umumiylik madaniy umiyligni

shakllanishiga olib kelgan. Shuning uchun bundan keyin Markaziy Osiyoning yaxlit madaniyatini tashkil qiluvchi turli Submadaniyalar mavjudligi haqida to'xtalish joizdir: Qadimgi madaniyalar sub madniyati (Baqtriya, Sug'd, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyonning), dasht ko'manchilari-sak, myassaget, dakechchilar submadaniyati, Pamir va Tangri tog' qabilalarning sub madaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligining ikkinchi jihati mintaqaning o'ta qulay jo'g'rofiy o'rnashganligi bilan bog'liq. Mintaqa Mesopatomiya, Xindiston va Xitoy kabi uchta buyu sharq sivilizasiyasi bilan bevosita chagaradosh bo'lib g'arb sivilizasiyasi beshinchi-Gresiya va rim bilan aloqada rivojlangan. Bunday aloqalarning muqararligi Markaziy osiyo madaniyati vositachiligi missiyasini bajarishga sabab bo'lidi, ya'ni iqtisodiy sohalarda eng avvalo xalqaro sovdoda va madaniy sohalarda ham markaziy Osiyo Farb va Sharq o'rtasida boqlovchi ko'prik vazifasini bajardi. Xususan markaziy osiyo xududi orqali buddizm butun dunyoga yoyildi, Xindiston va Xitoyga ellinistik ko'rinishlari o'tdi, Sharqdan Farbga va Farbdan Sharqga madaniy boyliklar (bilim dunyoviy g'oya, kashfiyot, badiiy asarlar) ning almashib turishida Markaziy Osiyo muhim vositachi bo'lib xizmat qildi.

Markaziy Osiyo madaniyatining buyuk vositachilik missiyasi boshqa madaniy qadriyatlarini yangilash, o'zlashtirish, mahorati vaqayta ishlash kkabi jixatlarimiz bo'lmas edi. Bumadaniyat qadimdanoq yangi xodisalarni o'zlashtirsh va moslashtirish mahoratiga ega bo'ldi. Garchi boshqa qadimgi sharq madaniyatlaridagi kabi Markaziy osiyo madaniyatida ham an`nanalar keng o`rin egallasada, aytarli xarakter kasb etmaydi, ya`niki, uzliksiz madniyat yangilanish va taraqqiyot jarayoniga to'siq bo'lmaydi. Shuningdek, an`nalarning mustahkam xukmronligi tarixiy vaziyatga ham to'sqinlik qilganliklarini ta`kidlash kerak. Mintaqa orqali katta bosqinchilik yurishlar, xalqlarining ko'chishlari yuz bergan bo'lib, bu markaziy Osiyo xalqlarining tarixi davomida bir necha bor madaniyatni sezilarli o'zgarishlar olib keldi.

Afsuski ko'pincha urushlar Markazi Osiyo madaniyatining qadimgi taraqqiyot davrlarining behisob dalillarini yo'q qiladi. Arxiolog qazilma ma'lumotlar va yozma manbaalar mil. avv.1-ming yilik boshlarida vujudga kelgan Markaziy Osiyoning ilk davlatlari Sug'd, Baqtriya va xorazm madaiyati haqida biroz ma'lumotlar beradi. Mil. avv.ning ilk davlatlari Sug'd, Baqtriya va xorazm madaiyati haqida biroz ma'lumotlar

beradi. Mil. avv. VIII-VII asrlarga oid Afrafsiyob (Samarqand), Surxandaryo vohasidagi Qiziltepa, Qashqadaryo vohasidagi Uzunqir, Xorazmdagi Qizilqir kabi qadimgi shaharlarda o'tkazilgan tadqiqotlar murakkab ijtimoiy tuzilma va madaniyatning yuqori rivojlanganligi ko'rsatadi. Bu shaharlar mudofaa devorlarini va sub ta'minotdagi iborat kuchli ixtismon tizimiga ega bo'lib, ichida xunarmandlar mavzei joylashgan. Ayrim shaharlarda saroy qoldiqlaridan qal'alar topilgan. Qadimgi davlatlar xo'jaligining asosiy sohasi hisoblangan dehqonchilik taraqqiyotining darajasi haqida ko'p tarmoqli sug'orish tizimining mavjudligi bunga dalildir. Markaziy Osiyo xalqlarining Qadimgi sharq mamlakatlari bilan yaqin aloqalar o'rnatgan.

Midiya va Ossuriyaning siyosiy tarixida faol ishtirok etib, xunarmandchilik buyumlari va xom ashyo bilan.(lojuvarld, oltin, mis, bilan) savdo sotiq qilingan. Bu haqida Ossuriya va Qadimgi Yunon yozma manbalarida gapiriladi. Xususan Baqtriyaning yirik shaharlari, ko'p sonli aholisi haqida Baqtriya shohi Oksartning afsonaviy boyligi haqida Kgesiy Knidiskiy (mil.avv. V-IV asrlar) yozib qoldirgan.

Ko'chmanchi massagetlarning udumi va turmush tarzi haqida mashhur qadimgi Yunontarixchisi Herodot (mil.avv. V-asrda yozib qoldirgan). Massagetlarning harbiy qurollari (amon-yoyi, nayza oyboltasi.) oltindan bezaksifatida, misdan qurol va sovut uchun keng foydalanishni ta'kidlaydi. Herodotning yozishicha, massagetlar yagona ma'bud quyoshiga topinib, o'z qurbonlik qilganlar.

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati haqidagi bilimlarning bebaho manbasi Avesto hisoblaniblangan. Avesto so'zining mazmuni umumiy izohga ega emas, ko'pincha Asosiy matn sifatida tarjima qilindi. Avesto dunyoning dunyoning eng qadimgi dinlaridan bo'lgan zardo'shtiylik tarafdorlari uchun muqaddaskalima hisoblanib, payg'ambar Zardo'sht to'planganlarga undan va'z o'qigan. Uninghayoti davri mil.avv. o'qigan. Uninghayoti davri mil.avv. IX-VI -VI asrlar atrofida deyiladi. Avesto va uning boshqa matnlarining to'planishi ko'p asrlar davomida amalga oshirilgan. Avesto ning eng qadimgi matnlarimil.avv.. Avesto ning eng qadimgi matnlarimil.avv. II minginchi yillarga taalluqli. Avestoning millodiy VII asrga tegishli bo'lgan to'plami juda turlicha mazmundagi 21 kitobidan iborat bo'lib, o'sha davrning barcha bilimlari jamlangan. Zardushtiylik an'analariga ko'ra bu yodgorlik Ezgulik va Yorug'lik xudosi Axuramazdaning Zaratushtro voxisi hisoblanadi.

Biroq unda qadimgi mifalogik tasavvurlar, ham tasavvurlanadi. Shuningdek, diniy yo`l-yo`riq payg`ambar davridan keyin zardushtiylikning rivojlangan e`tiqod ramzi yuzaga keldi. Hozirgacha Avestoning ayrim qismigina, faqat 4itobi saqlanib qolgan:

1. Videvdat-«Devlarga qarshi g`onunlar», bu kitobda asosan zardo`sht va Axuramazda o`rtasida suxbat, yo`l-yo`riq va ko`rsatmalar mazmunida bo`lib, zulmat va yovuzdik xudosi Ax-rimani boshqaruvchi yomonlik kuchlarini qaytarish haqida.
2. Visprat-«hamma xukmdor», bu kitobda ibodat namozlari to`plangan.
4. Yasna-«ibodat», Marosim kitobi xudolarga sig`inish va murojatdan iborat. Yasnadagi «Tot»lar nomli 17 bobzardo`shtning muqaddas qo`shiqlaridir.
4. Yasht-«Qadrlash», «Hamdu-sano» kitobi xudolarni sharafllovchi qadimgi gmnlar va ezgulik xudolariga yovuzlikka qarshi kurash yordam beruvchi kuchlar haqida.

Bundan tashqari «Avesto» majmuaga «kichik avesto» ham mansub, u avesto tilida yozilgan bo`lib, ibodat kalimalari joylashgan.

Ko`pchilik olimlar Zardo`sht yuksak ahloqiy idealdagi va ishontiruvchi fikrlari bilan birinchi xaq payg`ambar ekanligini takidlaydilar. Zardo`sh ta`limotiga muvofiq barcha quruqlikning o`zgarmas ibtidosi Arta bo`lib, «Avesto»da xaqiqat, olov ruh deyiladi. Axuramazda tartibli saqlanuvchi osmon xudosi yorug`lik va ezgulik hisoblangan.(oxura-xo`shayish,ega,mazda-idrokli, bilimdon). Axuramazdaning o`g`li-Atar (olov), uning vatani bulutlardek qurigan suvlar, uning makoni-xududsiz yog`du. Oxuramazda 6 ta ruhni-yordamchilarniyaratdi (amesh spenta): ezgu aql, yaxshi tartib, layoqatli qudrat, olijanobmo`minlik,sog`lomlik va boqiylik. Unga Axrimaning zumat qo`shini-devlar, urushlar timsoli,ochlik, kasallik,adolat va boshqa yovuz kuchlar qarama-qarshi turadi. Olam va barcha insoniyat hayotining asosida ezgulik o`rtasidagi azaliy kurash yotadi.

Zardo`sht ta`limotining ulug`ligi shundaki, u har bir kishiga tanlash imkonini beradi. Har kim ham yovuzlikni yo`q etish va ezgulikni xukmron bo`lishida ishtirok etishi mumkin, bu ishda barcha bir xilda tengdir. Shu tariqa erda ilgari bo`lmagan jannat-oltin asr tiklanadi. Unda sovuqham, jazirama ham, qarilik ham, o`lim ham bo`lmaydi. Yovuzlik bilan kurashda xar kishining asosiy kuroli mehnat bo`lgan. Zardo`shtiylik ahloqi kishidan kamtarin va halol meva eksa, u xaqiqat tarqatadi. Videvdat kitobining «Dexqonchilik fazilati haqida» bobidan olingan. Fikr ,so`z va

ishda taqvodorlik, ishchanlik, halollik, xolislik yuksak ahloqning asosiy talabalari sifatida ko'tariladi. Yasna kitobidan zardushtiylikning e'tiqod ramzi haqida deyiladiki: «Qasam, ezgu fikrni, ezgu so'zni, ezgu faoliyat majburiyatlarini bajarishni talab qiladi».

Zardo'shtiylik birinchi bo'lib, esxatalogik ta'limoti rivojlantirish yaratilgan, bunga muvofiq jahon tarixi 12 ming yilni tashkil qiladi. Bu muddat tugashi bilan ezgulik va yovuzlik kuchlarini hal qiluvchi yovuzlik jang boshlanadi. Bugun olamni erigan metal oqimi o'q qiladi. Biroq xaloskor saosh'yant halok bo'lgan dunyoni va barcha marhumlarni tiriltiradi, barcha gunohkorlarni do'zoxdan chiqarib Ohurumazning ideal xukmronligida abadiy hayot kechiradi. Shu tariqa zardo'shtiylikda birinchi bo'lib oxiratdagi jazo, marhumlarning tirilishi so'roq kuni g'oyalar Doro 1 ming Bexustun yovuzida va Kserksning Persepoldagi yozuvida ham qayd qilinadi. Zardo'shtiylik Markaziy Old Osiyo xududlarida ming yillar davomida xukmron din bo'lib keldi va shubhasiz, bu din xristianlik va islom kabi jahon dinlarining shakllanishida katta o'rin tutadi.

Markaziy Osiyo sivilizasiyasi va madaniyatning mustaqil rivojlanishi eron ahmoniylari tomonidan birinchi o'irik bosqichining tufayli to'htab qoldi. Sug'd, Baqtriya, xorazm mil. avv.

VI-IV asrlarda ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu imperiya tarkibi kirishi, yagona boshqaruv, qonunchilik, tizimining o'rnatilishi, oromiy yozuvning umum davlat miqiyosida qo'llanilishi.

Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ahmoniylar davrida xalqaro savdoning rivojlanishi uchun qulay sharoitning vujudga kelishi Markaziy Osiyo shaharlarining taraqqiyotiga imkon tug'ildi. Ahmoniylar xukmronligida mamlakatlarga sayyoxlar va olmlar borishi mumkin edi. Xuddi shu davrda Sharq mamlakatlarga Gerodit, Demokrit va boshqalar sayoxat qilgan. Ahmoniylar imperiyasidagi yirik shaharlar-Suza, Persepol, Menfis, Nippur, Bobilda turli joylardan xususan, Xorazm, Baqtriya, Sug'ddan chiqqan kishilar, saklarning xarbiy aholisi yashagan.

O'z navbatida mil.avv. V asrda Oks daryosining o'ng sohilida Miletlik Yunonlarning manzilgohi tashkil topadi. Shu tariqa Ahmoniylar imperiyasi tarkibida

Markaziy Osiyo xalqlari forslar, midiyaliklar, bobilliklar, misrlilar, yunonlar, xindlar bilan yaqin munosabatda bo'lish madaniyatining ham o'zaro ta'siriga imkon yaratdi.

Ahmoniyar imperiyasi madaniyati ham ko'pgina mamlakat xalqlari yaratgan ilmiy bilimlar, diniy e'tiqodlar, san'at yutuqlarining sintezi hisoblanadi. Bu madaniyatga Markaziy Osiyo xalqlari ham o'zining xissasini qo'shgan. Zardo'shtiylik ahmoniyarlarning davlat dini va sifatida qabul qilinishi bilan birga Farbga ham keng yoyila boshladi. Ahmoniyar san'atining Suza va persipoldagi ulkan yodgorligi qurilishiga Markaziy Osiyo mintaqasidan ko'plab xom ashyo keltirilgan. Saroylar qurilishi Baqtriyadan oltin, Sug'ddan lojuvard va qimmatli toshlar, Xoraxmdan feruza olib borilgan. 1877 yilda Tojikistonning janubidan topilgan Amudaryo xazinasini madaniy sintezning yorqin misolidir, Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyat munosabatlari juda kengaydi, Shuningdek, madaniy qadriyatning boyishi va turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri jarayoni esa o'z madaniyatlarini juda tez rivojlanishi va boyishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Ahmoniyar imperiyasi va Markaziy Osiyo erlari yunon-makedonlar tamonidan bosib olingan Markaziy Osiyo madaniyatida ellinizm elementlari kirib keldi. Ellinistik jarayon slavkiylar davlatidan mustaqil bo'lgan Parfiya va Yunon-Baqtriyada o'zining yuqori rivoji bilan ajralib turadi. Yunon Baqtriya davlati yunonlar mahalliy sintezi qisqa vaqtda o'zining ijobiy natijalarini berdi, sharharlar soni tez kunlarda o'sdi, dexqochilik, chorvachilik, ayniqsa xunarmandchilik rivojlanib bordi. Markazi yosiyo mintaqasi buyuk ipak yo'li bo'lib, o'sgan xalqaro savdning markazi sifatida o'ta muhim o'rin egalladi. Tavra-pul munosabatlarini o'sishida Baqtriya shohlarining o'z pullarini zarb qilishi xalqaaro savdning rivojiga ijobiy ta'sir qilish bilan birga, yuksak badiiy darajasi bilan ham ajralib turadi.

Yunon-Baqtriya davridagi oyxonum (Shim Afg'oniston), Saksonaxur va Taxtisangin (Tojikiston), Dalvarzin tepa, Yorqo'rg'on, Afrasiyob, Tolibarzu (O'zbekiston) kabi shaharlar qurildi. Yunon xarbiy manzilgohlarining aholisi turmush tarzi va madaniyatlari aks ettiruvchi ellinistik uslublar Yunon-Baqtriya sharharlarida ochib o'rganildi. Inshootlar tosh, xom va pishiq g'ishtdan tiklangan. Ustunlar korinf usulida ishlangan. Saroy va ibodan majmualari, gimnaziya, teatrbinolari ochib

tekshirilganda ustunlar attik bazalltar, yaproqlari, palmetallar, cheti nashlangan cherepisa-antifikslar singari unsirlarin qo`llanilishida aks etadi.

Markaziy osiyoning antik badiiy madaniyatning muhim uslubi xususiyatini san`atlar sintezi tashkil etgan: Xaykataroshlik, tasviriy san`at, naqsh bunda umumiy me`morchilik rasamadagi- va uning ritmiga bo`ysingan holad me`morchilik bilna yaxlitda namayon bo`ladi. Bu sintez Kushonlar davrida ham mahalliy madaniyatda o`z ta`sirini saqlab qoldi. Kushonlar davri Markazi yosiyo, Afg`oniston, Pokiston, Xindiston xalqlari tarixidagina emas balki dunyo madaniyatining taraqqiyotida alohida o`rin egallaydi. Turli xalqlar madaniyati chatishishi natijasida bu erda o`ziga xos madaniyat shakllandi, shu bilan birga keyingi asarlar madaniyatining o`zaro ta`siri yangi tarixiy bosqichga qadamqo`ydi. Ellin madaniyatining an`analarini Kushonlar davrida ijodiy jixatidan qayta shshakllandi va yangicha tahlil qilina boladi.

Kushonlar imperiyasi davrida (I-III asrlar) Markaziy Osiyoda sug`orma dehqonchilik, xunarmandchilik, shaharsozilk, savdo-sotiq va iqtisodiy aloqalar ravnaq topdi. Bunga Kushon-Baqtriya yozuvlari, barhma va qaharoshhi xind alifbosidagi yozuvlar, kushon tangalari guvohlik berdi. Buddizm dinning rasmiy darajasi budda ibodatxonalarining o`sha zamon san`ati bilan bezatilishida namayon bo`ladi. Termiz yaqinidagi ayridomdan topilgan ibodatxona tashqi devori peshtoqlaoriga sarg`ishroq toshdan xaykal o`rnatilgan. Bino ichida g`ishtdan ishlangan budda xaykalining qoldiqlari topilgan. Xaykallarning ishlanish uslubi, kiyimi musiqa asboblari Xindiston O`rta Osiyo, Yunoniston madaniyatlarining o`zaro ta`sirida rivojlanganligidan dalolat beradi. Buni Xarazm, Farg`ona, Sug`d, Parfiyadan topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalari timsolida ham ko`rsatish mumkin. Kushonlar davrida shaharlar qurilishi keng rivojlangan. Shaharlar qalin devorlar bilan o`ralib, ichida ark va arkning atrofida har xil binolar qad ko`targan Sopol idishlar nixoyatda nafis va jarangdorligi bilan va xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Amaliy san`at keng taraqqiy etgan. Zebziynat buyumlari va mehnat jang qurollari yasash, mato to`qish rivojlangan. Umuman kushonlar davri madaniyati Markaziy Osiyoning eng cho`qqis hisoblanib, ma`lum xudud va zamon bilan chegaralanmaydi. Bu madaniyat Old Osiyo, Markaziy Osiyo va Antik, Xind madaniyatlari yutuqlarini o`zida jamlab, qo`llab sharq xalqlarining o`rta asrdagi madaniyati rivoji uchun asos bo`ldi va jahon madaniyati o`chmas iz qoldirdi.

Mavzuga doir tayanch soʻzlar va iboralar.

Madaniyat yodgorliklari, zardushtiylik, "Avesto", yozuv, uygʻur yozuvi, Urxun-Enasoy yozuvi, xalq ijodi.

Nazorat savolari

1. Madaniy yodgorliklar nima?
2. Zardushtiylikning tarixda tutgan oʻrni.
3. "Avesto" haqida gapirib bering.
4. Yozuvning madaniy xususiyatlarini qanday izohlash mumkin?
5. Tarix madaniyatida yozuv madaniyatining oʻrni, roli qanday?

Test savolari

1. Markaziy Osiyoda shahar madaniyati qachon rivojlandi?
A) 5 ming yil oldin
B) 7 ming yil oldin
S) 4 ming yil oldin
D) 2 ming yil oldin
E) 1,5 ming yil oldin
2. Markaziy Osiyoda chorvachilik va dehqonchilik madaniyati qachon paydo boʻlgan?
A) 5-6 ming yil oldin
B) 7-8 ming yil oldin
S) 10-11 ming yil oldin
D) 4-5 ming yil oldin
E) 2-3 ming yil oldin

Mavzuga doir adabiyotlar

1. Oʻzbekiston tarixi va madaniyati. Toshkent. 1992.
2. Oʻzbekiston xalqlari tarixi va madaniyati. Toshkent. 1992.

3. Beruniy qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar Beruniy A. R. tanlangan asarlar. 1-tom. T. 1968.
4. Isoqov M. M. Xalq dahosining qadimgi ildidizlari va ilk kurtaklari. (“zardushtiylik”, zardush va “Avesto” haqida) Til va adabiyot ta`limi.1992. № 2.
5. Xayrullaev M. O`rta Osiyoda ilk uyg`onish davri madaniyati. Toshkent. 1994.

7-Ma`ruza mavzui: O`rta asrlarda markaziy osiyo madaniyati.

Ma`ruzaning maqsad va avzifalari: o`rta asrlarda sharq xalqlari madaniyatining o`ziga xos xususiyatlarini, xususan, musulmon sharqida shakllangan madaniyatning iqtisodiy va ijtimoiy omillarini ko`rsatish: musulmon madaniyatining shakllanishida xalifalik ta`siri va uning tasarrufidan Markaziy Osiyodagi feodal davlatlarni ajralib chiqishi markaziy osiyoda IX-XII asrlarda vujudga kelgan madaniyatning o`ziga xosligini ochish;

Ma`ruza rejasi:

1. O`rta asrlarda Musulmon sharq madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari.
2. Markaziy Osiyoda o`rta asr davlatlari va ularning madaniyati.
3. Me`morchilik va san`at turlari, ilm fan va diniy-ahloqiy dinning shakllanishi.

Yaqin va o`rta sharqda arab xalifalining shakllanish jarayoni islom bilan bog`liq xolda keldi. Arab xalifaligi VIII asrning ikkinchi yarmi IX asr o`rtalarida juda rivojlanib Sharqda Xitygacha, Farbda, Ispaniya hamda Fransiyagacha bo`lgan xududida islom madaniyati shakllandi. Tarixda ko`chmanchi qabilalar madaniyati rivojlangan davlatlarni istilo qilganligini bilamiz. Biroq, ular yangi sivilizasiyaga asos solmagan. Arablar bosib, olgan erlarda yangi madaniyat shakllandi. Bu er yuzasidagi beshinchi sivilizasiyadir.

Avvalo islom mafkurasi jamiyat va davlatchilikning rivojlanishida yangi g`oya sifatida xizmat qildi. Qur`on va Xadislar sharoit qonun-qoidalar uchun asos bo`ldi. Xalifalik tarkibiga iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti turli darajada bo`lgan ko`plab mamlakat vaxalqlar birlashtirildi. Olimu ulomalar qaysi xalqqa mansub bo`lmasin arab tilida ijod qildilar. Demakki, Islom madaniyatini dastlab xalifalik tarkibidagi barcha xalqlarning namoyondalari yaratgan.

Xalifalik tarkibiga kirgan, Movaraunnaxr, Xorazm va mavr madaniyati sifatida antik davrda ham mashhur edi. Markaziy Osiyolik olimlar Damashk, Koxira, Bog`dod, Kufa, Basra kabi shaharlarga borib ilm fan tarqqiyotiga katta xissa qo`shdi.

Xalifalar Mansur, Xurun ar-Rashid, Ma'mun davrlarida Bog'dod iqtisodiy va madaniy jixatdan taraqqiy etgan shaharlardan edi. Bog'doddagi Baytul xikma (Ma'mun akademiyasida)da turli xalqlar olimlari bilan birga O'rta Osiyodan borgan olimlar ham ish olib bordilar. Xususan bayramali muzofatidagi Mavr shahri

VI-VII asrlardagi ilm fan, madaniyat san'at va xunarmandchilik rivojlangan shahar bo'lgan. Shoyi matolari bilan mashhur bo'lgan arablar uncha Shohijahoni (jahon shoxisi) deb nom berganlar Marv ilmiy markazga aylanib madrasalar va kutubxona qurildi. Shuningdek XI-XII asrlarda Mavr Sajuqiylar va Xorazmshohlar davlatining markaziga aylandi. Xarun ar-Rashid uning o'g'li alqMa'mun Xuroson va Movaraunnaxr noibi edi. U Bog'dod taxtiga o'tirgach (819) yil Marvdan ko'chib ketadi va bir gurux o'rta osiyolik olimlarni ham o'zi bilan birga olib ketadi. Muhammad Al-Xarazmiyga hamroh bo'lib borgan markaziy taxallusli bir necha riyoziyot, falaqqiyot, san'atkor va qomusiy bilim sohiblarining ijobiy faoliyatining asosiy qismi Marv bilan bog'liq.

Xorazmlik mashhur olim bo'lgan Muhammad al-Xorazmiy Bag'dod al-Ma'mun Baytul-xikmaga boshliq qilib tayinlandi. Bu erda u o'zining ko'pgina asarlarini yozib, qator fanlarining rivojlanishiga asos oslgan. Bog'dod xalifaligining har xil shaharlaridan, asosan Vizantiyadan keltirilgan kitoblar to'plangan bo'lib, turli tillardagi ilmiy kitoblar arab tiliga tarjima qilingan. Bog'dod akademiyasida shuningdek, Ahmad Farg'oniy, Javhariy, Marvaridiy al-Xittaliy kabi O'rta Osiyolik olimlar faoliyat ko'rsatgan. Ayniqsa Farobiy o'zining ko'p qirrali ijodi bilan fan taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shdi. Aristotel va Yunon falsafasining chuqur bilganligi uchun Abu Nasr Faorobiy Al muallim assoniy –ikkinchi muallim yoki Sharq aristoteli degan unvonga sazavor bo'ldi. Umuman, Bog'dod akademiyasi da faoliyat ko'rsatgan olimlar urning kattaligini aniqlash bilan shug'ullangan va xalifalikdagi dastlabki rasatxonalarni qurganliklari bilan o'sha davrda dunyo ilmini amaliyot natijalari bilan boyitdi. O'rta Osiyo va Arab olimlari o'rtasidagi qadimiy hamkorlik an'analari hozirgi davrda ham, ayniqsa O'zbekiston mustaqil bo'lgach rivojlanib bormoqda.

IX asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movaraunnaxr ijtimoiy-siyosiy o'zgarib, raab xalifaligidan mustaqil bo'lgan markazlashgan feodal davlatlar tashkil topgan. IX- XIII asrlarda mavjud bo'lgan samoniylar, Faznaviylar, Qoraxoniylar,

Sajuqiylar, Xorazmshohlar davlatida xo`jalik va savdoning rivojlanishi bilan madaniyat yuksak darajada va o`rta Osiyoning dunyo madaniyati tarixida qo`shgan xissasi belgilab berdi. O`rta Osiyoda musulmon madaniyatining shakllanishi jarayonida musulmon barcha musulmon o`lkalari madaniyati rivojida etakchi o`rinlardan birini egalladi. O`rta Osiyo islom madaniyati mazmunida yangi madaniyatni Islom olamiga qaytardi. Islom dini, adabiyot, tabiiy fanlardan, tarixnavislik, san`at, falsafa, xuquqshunoslik, ijtimoiy tafakkur kabi madaniyatning barcha sohasida ham buyuk siymolar etishib chiqqanlar. Buxoro, Marv, Samarqand, Termiz, Nafas kabi o`z davrining taraqqiy etgan shaharlari va savdo markazlari sifatida ma`lum bo`ldi. Movaraunnahr, Xuroson, Xorazmda qishloq xo`jaligi bilan birga shahar va qishloqlarda xunarmandchilik rivojlanib, feodal munosabatlar qaror topdi.

Me`morchilikda yangi inshootlar: masjid, madrasa, xamom kabi ijtimoiy binolar, saroylar, davlat muassasalari bozori ko`priklar qurildi.

Toshkent, Farg`ona, Nurota, O`ratepa, Samarqand atrofidagi tog`lardan konlar ochilib ma`danlar qazib olindi va qurol-yaroq anjomlari yasashi tufayli xunarmandchilik taraqqiy etdi. Bu esa savdo-sotiqni rivoj topishiga sabab bo`ldi. Xurosan, Xindiston, Xitoy, Burjiston, Volga bo`yi, Sibir` xududlari kavon yo`llari kengayib, savdo taraqqiy etdi.

Movaraunnahr va Xorazm shaharlarida to`qimachilik, qulolchilik, degrezlik, zargarlik, shishagarlik kabi xunarmandchilik sohalarining rivojlanishi natijasida shaharlarni umumiy qiyofasi tubdan o`zgardi. Saroy-Devonlar, Masjid-madrasalar, maqbara, namozgoh, xonaqoh, Kavonsaroy, ustaxonalar qad ko`tardi. Shaharlar ark (o`rda) Shahrison (ichki shahar) deb ataldi. Varabod (tashqi shahar) deb atalgan, uch qsmi yagona devor bilan o`rab olgan xunarmandchilik markaziga aylandi. Arkda podshoh qarorgohi markazida Registon maydoni, mahkamalar, qasrlar, do`konlar va rastalar joylashgan.

IX-X asrlarda Buxoroda «Bayt-cht-rioz» nomli to`qimachilik korxonasi, Zandana qishloqda to`qilgan mato hamda Samarqandda yuqori navli qog`oz ishlab chiqarilgan. Bu davrda yasalgan sirli va naqshinkor sopol idishlar, rang-barang shisha buyumlar juda sifatli bo`lgan. Ichki bozorda «fals» deb atalgan mis chaqa, xalqaro savdoda

kumush tanga dirhamlar muomalada bo`lgan. Ayniqsa Samoniylarning sof kumushdan zarb qilingan «Ismoiliy» tangasi xalqaro savdoda mashhur bo`lgan.

IX-XIII asr boshlarida O`rta Osiyo moddiy madaniyat, iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi natijasida san`atning turli sohalari me`morchilik, o`ymakorlik, badiiy xunarmandchilik, musiqa, qo`yozma bezash kabi sohalari yuksaldi.

O`rta Osiyoda so`nggiantik davr me`morchiligi an`analari arablar bosqichi tufayli to`xtab qoldi. Faqat VIII asrlar oxiridan xalifalik tarkibiga kirgan Movarounnahr me`morchiligida siljish boshlandi. Ayniqsa markazlashgan feodal davlatlar Samoniylar va Ma`moniylar (Xorazm) tashkil topishi bilan shaharlar rivojlandi. Buxoro, Samarqand, Qiyot, Termiz, Chog`aniyon shunday shaharlar jumlasiga kirib, ular me`morchiligi dastlab arablargacha bo`lgan yo`nalish bo`yicha davom etdi, lekin IX-X asrlarda xalifalik madaniyati bo`ysindirilgan xalqlar madaniyati yutuqlarini o`zlashtirib, umumxalifalik madaniyati jixatlari uning o`ziga singdirib yana qaytardi. Islom g`oyalari musulmon ibodatxonalarining tiklanishida arabcha bitiklarning naqshli dekor sifatida qo`llanilishida, geometrik shakllarni kiritilishida o`z aksini topdi. Dehqonlar qasrlari bu davrga kelib xarbiy qal`a vazifasini o`tamaydigan balki oddiy qasr-qo`rg`onlarga aylandi. Masalan Termizdagi Qiriqqiz qal`asi peshtoqli ayvonlar qismlari yo`laklar bilan bog`langan xonalari bo`lgan ikki qavatli inshoot.

Buxorodagi Samoniylarning maqbarasi markaziy-gumbaziy kompazisiyasiga ega bo`lib, sug`dion an`analari bilan bog`liq. Timdagi arab ota maqbarasi esa XI-XII asrlardagi yangi me`morchilik uslubining dastlabkisi hisoblanadi.

Pishgan g`isht me`morchilikka yangi uslubiy sifat olib kirdi. Ta`sviriy san`atni ma`lum cheklashlar naqshning rivojlanishiga olib keldi. Pishgan g`ishtni turli shakllarida terilishi geometrik naqsh usulining imkoniyatlarini ochdi. O`simliksimon naqsh uslublari qonuniylashib bordi. Shuningdek arab bitiklarining qo`ldanilishi bilan yangi bezash turi eligrafik naqsh paydo bo`ldi.

O`rta Osiyo XI-XIII asr boshlarida Qoraxoniylar, Faznaviylar, Sajukiylar, Xorazmshohlar davr me`morchiligi gumbaxzli-qubbali binolar qurilishi bilan jahon me`morchiligida katta yutuqqa ega bo`ldi. Qurilish va qulolchilikning rivojlanishi me`moriy bezaklar turini kengaytirdi. Turli shaklda yo`nilgan pishgan g`ishtni

naqshnoma tarzda terishdan tashqari sopol o`ymakorligi paydo bo`ldi. Geometrik o`simliksimon epigrafik naqshlar bezakda uyg`un ravishda rivojlanib bordi. Masalan Termiz xukmdorlari saroyi ganch o`ymakorligi va naqshli tasviriyy san`at bilan bezatilgan. Bu davrda karvonsaroylar ham qad ko`tardi.

Navoiy-karmana yaqinidagi Roboti malik yarim minoralar, peshtoq va ganch o`ymakorligi bilan ajoyib binodir, shuningdek, diniy binolar masjid, madrasa, maqbaralar qurish alohida ahamiyat kasb etadi. Jo`me umumshahar masjidi, namozgoh xayitlarga mo`ljallangan shahar tashqarisidagi masjid va maqama masjidlaridir. Bu binolarning tizimi me`moriy xajmi ham bir-biridan farq qiladi. Jo`me masjidlari yaqinida minora mezana bo`lgan. IX-X asrlarda saroylar ham sinchdan va xom g`ishtdan qurilgan bir paytda maqbaralar pishgan g`i shdan qurilib, Monumental shaklda, peshtoqli gumbazli qilib qurilgan. Maqbara majmuaida memorial ansambillar qurildi. Termizdagi Xakim at-termiziy, Sulton saodat, Samarqandagi Shohi Zinda kabi majmualar shu davrda vujudga keldi. X-XII asrlar monimental me`morchilik matematik proporsiyalash va geometrik uyg`unlik qoidalariga asoslangan. Matematik bilimlar me`morchilikda muvoffaqiyatli amaliy o`z ifodasini topgan. Bu qonuniyatlar yuzadagi va tekislikda naqsh, qurilishda ham qo`llanilgan. Bu davrdagi geometrik naqsh bezak tarixining boshqa davrlarda xech qachon boy va rang-barang bo`lmagan. Me`moriy bezakdagi uslubiylashgan o`simlik naqshi ham qat`iy geometrik rejaga asoslangan. Epigrafik xarflarni murakkab darajada qo`llash natijasida bezak san`ati yuksaldi. Buni Karmonidagi Mirsaid maqbarasi Buxorodagi namozgoh, Minorai kalon, Vovkent va jarqo`rg`on minoralari misolida kuzatishimiz mumkin.

Bu davrda xattotlik san`ati nafaqat mexmoriy naqsh sifatida, qo`lyozma kitoblarini ko`chirish ham rivoj topdi. Musiqa san`ati taraqqiy qilib, yangi sozlar ixtiro qilindi. Abu Xifz Sug`diy nayga o`xshasha shohruttorli sozni yaratdi. Shuningdek Abu Bakr rubobi, Bunasr, Buamir, Lukariy kabi sozanda va xofizlar ijod qilishgan. Rudakiy, Abu Toyib Tohir shoir bo`lishi bilan birga sozanda va xofiz edi. Musiqa san`ati, she`riyat va musiqashunoslik bilan uzviy shug`ullangan. Farobiy va Ibn Sino musiqaga oid asarlar yozgan.

IX-XII asr ma`naviy hayotida din muhim ahamiyatga ega bo`lgan. Arab imlosi din va dunyoviy savdodining asosi edi. O`rta Osiyoda arab tilida savod chiqarib, o`zga

tilda asarlar yozgan qomusiy olimlarimiz Abu Nasr Farobiy, Ahmad Farobiy, Muso Xorazmiy, Ibn Sino, Muhammad Narshahiy va boshqalar nafaqat musulmon dunyosiga balki jahonga mashhur bo`lgan.

Ahmad fag`oniy (861 yil vafot etgan) astronom, matematik va geograf bo`lib, u bog`dodda rasadxona qurilishiga boshchilik qildi uning asrlari lotin tiliga tarjima qilinib Evropa astronomlari uchun qo`llanma bo`lib qoldi.

Muhammad Ibn Muso Xorazmiy (783-850) matematik, astronom, geograf va tarixchi bo`lgan. U algebra faniga asos solib "Algoritmi" nomli atamasiga uning uning nomi o`z ifodasini topdi.

Abu Nosir Farobiy (873-950) riyoziyot, falsafiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa tilshunoslik va adabiyot sohalarida 160 dan ortiq asarlar yozgan. Sharqda aristotel (Arastu)dan keyin "ikkinchi muallim" nomi biln shuhrat topgan. Jamiyat shunoslik faniga ulkan xisa qo`shdi.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) fanning turli sohalarini o`rganib tabobat ilmining qadimgi allomalari gipokrat va Golen O`rta asr olimi Abu Bakr al Roziy ilmiy ishlarini davomchisi bo`ldi. U arab tilida 3000 dan ziyo asarlar yozdi. Ibn Sino sharqda "Sheyh ur rais" g`arbda esa Avesenno nolari bilan mashhur bo`lgan.

Abu Rayxon Beruniy (973-1037) Falaqqiyot, Geografiya, Tarix fanlariga oid 154 ilmiy asar yozdi. Erning dumoloq shaklda kanligini va quyosh atrofida aylanishini birinchi bo`lib asosladi, dunyoning geografik xaritasini tuzdi.

Bu davrda turkiy xalqlarining qadimgi og`zaki adabiyot bilan birga yozma adabiyot yuzaga keldi. Yusuf Xoj Hojib (XI asr) "Qutadg`u bilig`" ahloq va ilm Urganchda Abul abbos Ma`mun saroyida ibn Sino, beruniy, matematik Abu Nasr Arroq faylasuf Abu sahl Masihiy, ishtirokida Akademiya tashkil qildi va ma`rifatiga oid asar yozdi. Mahmud Qoshg`ariy (XI asrda) «Devoni lug`ati trk» asari turkiy xalqlarning tarixi, geografiyasi, etnogenezi, urf odatlari va madaniyati to`g`risida ma`lumotlar beradi va Ahmad Yugnakiy (XII asr) esa Xibot ul Xaqoyiq» asarida ma`rifarvarlikni ulug`laydi.

Dunyoviy fan bilan birga Diniy ilm ham ravnaq topdi. Buyuk mutaffakir Ismoil Buxoriy (810-870) va Iso Termiziy (824-894), Buxoriddin Marg`iloniy (1123-1197) lar islom ta`limoti va takomiliga ulkan xissa qo`shganlar. Ismoil Buxoriyning «Jomiy

as-sashih» asari islom ta'limotida qur'oni karimdan keyingi asosiy manba hisoblanadi. Shuningdek, bu davrda forsiy-dariy adabiy til shakllanadi. Abu Mansurning nasri «Shohnomasi» ga yozilgan muqaddima, noma'lum muallifning «Xuquq olami» asari, Abu Jafr tabarining «Tarixiy tabari» kitobi qur'onning 14 jildlik tavsifi arabchadan dariy tiliga tarjima qilindi. Gardezining «Zaynur ahbor», Bayhaqiyning 30 jildlik tarixiy asari Majiddin Adnoning «traixi mulki turkiston», Muhammad Narshaxiyning «Tarixiy Buxoro» kabi asarlari fors tojik tiliga tarjima qilindi. Buxoroda mashhur shoirlar Rudakiy, Daqiqiy, Balhiy ijod qilib she'riyat ravnaqiga xissa qo'shdi.

O'rta osiyo ilm fani ravnaqida madrasalarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Dastlabki madrasa Buxoroda (Xasr) qurilgan, Fejak madarasasidir. Buxoroda yununshunoslar uchun maxsus «Fikx madrasasi» (XII asr) ham qurilgan. Madrasalar Qur'on, Hadis, shariyat aknomalari o'rganilgan. Ayniqsa Qur'onning sharxi «Tafsir» ga alohida e'tibor berilgan. Abu Jafar Tabariy tamonidan Qur'onning 14 jildlik tafsiri «Tafsiri Tabariy» izohlari yozilib u o'z vaqtida arab tilidan fors tiliga tarjima qilindi. Abu Xafs Kabir Buxoriyning Fikxshunoslik xizmati tufayli «Qubbat ul-Islom» deb ataladi.

IX asrda Iroqda paydo bo'lgan Tasavvuf ilmining Movaraunnahrga yoyilishida Hakim Termiziy, Abu Hamid Fazzoliy, Yusuf Hamadoni, Abduholik Fijduoni va Ahmad Yassaviyning xizmati katta bo'ldi. Tasavvuf ta'limoti asosida inson kamoloti, ilohiy ishq va shohidlik martabalari yotadi.

XII asrda Turkistonda Yassaviya, Xorazmda Kubroviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya tariqati paydo bo'ldi. So'fiylik sharoit, tariqat, ma'rifat, xaqiqat kabi kamolot bosqichlari bo'lib, inson faoliyatini mukammal mohiyatini aks etadi.

Tasavvuf o'rta asrlarda barcha ilm-fan, falsafa va adabiyot va san'atning mohiyatida o'z aksini topdi va klassik madaniyatning jahon miqiyosidagi mezoniga aylandi.

Mavzuga doir tayanch so'zlar va iboralar

Markaziy Osiyoda uyg'onish davri, arab musulmon madaniyati, so'fiylik (tasavvuf), Yassaviya, Naqshbandiya, Kubroviya, tariqatlar.

Nazorat savollari

1. Markaziy Osiyodagi uygʻonisht davrining oʻziga xos jixatlari?
2. «Arab musulmon madaniyati» tushunchasining mazmunini izihlab bering.
3. Soʻfiylik nima va uning asosiy yoʻnalishlaridan qaysilarini bilasiz?
4. Shaxsning maʼnaviy tarbiyasi uchun soʻfiylikning ahamiyatini soʻzlab bering.

Test savollari

1. «Tavsir» soʻzi nima maʼnoni anglatadi?
A) tarjima qiling
B) Xadis toʻplash
S) tilovat qilish
D) sharxlash
E) dinni tahlil qilish.
2. Markaziy Osiyodaga Uygʻonish davrining eng yirik, yorqin vakillari-olimu-fuzolarining lotincha nomlariga toʻgʻri keluvchi asl nomlarini aniqlang: Algorinmis, Alfroganus, Avessena?
A) Al-Farobiy, Al-Xorazmiy, Al-Fargʻoniy
B) Al-Xorazmiy, Al-Margʻiloniy, Al-Motrudiy
S) Al-Farobiy, Al-Xorazmiy, Ibn-Sino
D) Al-Javxariy, Al-Fargʻoniy, Al-Motrudiy
E) Al-Farobiy, Al-Beruniy, Al-Roziy

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq»
Toshkent. 1998
2. Xayrullaev M. Oʻrta Osiyoda ilk uygʻonish davri madaniyati.
Toshkent. 1994.
3. Abduxaliqov S. Madaniyat tarixi va uning asosiy masalasi,
Toshkent 1998.
4. Ahmedova E., Gabidulin R., Kulturologiya, mirovaya kulʼtura.
Toshkent.2001.

5. Gurevich P.S. Kul`turologiya, mirovaya kul`tura. Toshkent. 2001
6. Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E. Kul`turologiya. Tashkent. «Yangi asr avlodi »

8-Ma`ruza mavzui: Temur va Temuriylar davri madaniyati

(XIV asrning ikkinchi yarmi -XV asr) 2s.

1. Temur va Temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy madaniyo maishiy taraqqiyoti.
2. Me`morchilik tasviriy san`at va amaliy san`at.
3. Ilm fan va adabiyot.
4. San`at fasafa din.

1. Temur va temuriylar davri O`rta Osiyo madaniyatida alohida davrni tashkil qiladi. Madaniyat tarixida klassik davr hisoblangan bu davr xususan, o`zbek madaniyatining bugungi xuquqiy joylashuvida asos bo`lib xizmat qiladi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoillari asosida ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyot bilan bog`liqdir.

Amir Temur Davrida O`rta Osiyoning mustaqil bir davlat qilib birlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijodiy ta`sir ko`rsatadi. Ilm-fan, adabiyot va san`at, xunarmandchilik va me`morchilik ravnoq topdi. Mamlakatlardan ko`plab fan va san`at ahillarini, xunarmand me`morchilik va mksavvirlarini to`pladi.

Temur markazlashgan davlat tuzish darayonida ishlab chiqarishga, xususan qishloq xo`jaligi alohida e`tibor berdi. O`rta Osiyoda qishloq xo`jaligi sun`iy sug`orishga bag`liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qizdirdi va Mug`rob vodiysida sug`orish ishlarini yo`lga qo`ydi. Samarqand, Shahrisabz shaharlari oqar suv bilan ta`minlandi. Lalmikor erlarida ariqlar qazildi. Dehqonchilikda donli ekinlar, paxta, zig`ir, ekilgan. Bo`yoq uchun ro`yan o`simligi va shuningdek pillchilikda tutlar ko`p ekilgan, uzum va limonlar etishtirilgan.

Ulug`bek davrida Boog`i maydonda turli o`simliklar ekilib, Bog`cha nomli bog`barpo etildi. Temur samarqand atrofida Bag`dod, Sultoniya, Sheroz nomli qishloqlar qurdilar. Temur va Ulug`bek davrida ko`ychilik va yilqichilikka alohida e`tibor berilgan.

Tog`-kon ishlari yo`lga qo`yilib, turli ma`danlar qazib olinishi bilan xunarmandchilik rivojlandi.

Obodonchilik, sug`orma dehqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy hayotda muhim soha xunarmandchilik, savdo va tavar pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Xunarmandchilik tarmoqlari ko`payishi tufayli shaharlarda xunarmandchilik mahallalarnining soni ortib, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurilgan. To`qimachilik, qulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik sohalri asosiy o`rin tutgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohuhiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi shaharlarida xunarmandchilik mahallalari qurilib, savdo markaziga aylandi. Ip, jun, kanob, tolasidan gazlamalar to`qilgan Ipakdan shoyi gazlamalar atla, kimxob, bonoras, duhoba, horo, debo kabi gazlamalar to`qildi.

XV-asrda metal buyumlari uy ro`zg`or buyumlari, asbob-uskinalar, qurolq-yarog`lar ko`plab ishlab chiqarilgan. Samarqand qurolsizlik markaziga aylanib, sovutsozlik mahallasi qurilgan. Shaharlarda mis va jezdan buyumlar va mis chaqalar zarb qilingan. Temur famoni biln usta Izzodin Isfaxoniy yasagan jez qozon va shamdon hozirgacha saqlanib qolgan. Misrgar va Chilangarlar metalni toblash, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murkkab ishlarni bajarganlar.

Masalan, Bibixonim masjidi elliklari etti xil ma`dan qotishmalar tayyorlangan. Zargar oltin va kumush, jez qotishmalaridan nafis ze-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin kumush gardishli, qimmatbaho toshlar qadalgan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan.

Kulolchilik sertarmoq soha bo`lgan. XIV-XV asrlarda sirli sopol badiiy rang-baranglida turli sohalarda ishlatilgan. Va turli buyumlar yasalgan. Toshtaroshlikda naqsh, xattotlik keng qo`llanila boshladi. Binokorlikda g`isht teruvchilar, "banno" peshtoq, ravnaq hamda toqlarga parchi va chiroq qoplovchi padozchilar "ustoz" deb atalgan.

Samarqandda shishakorlik rivojlanib turli idish va buyumlar yasalgan. Qurilishda rangli oynalardan foydalangan. YoYog`och o`ymakorligida naqshli binolar qurilgan va buyum jixozlar yasalgan.

Samarqand qog`ozi xatto chet o`lkalarda mashhur bo`lgan.

Bu davrda xunarmandchilik molarini ishlab chiqariladigan korxona boshlig'i "usta" shogirdlar Xalfalar bo'lgan. Xunarmandlar shaharning madaniyatli tabaqasiga mansub bo'lgan.

Temuriylar davlati Xitoy, Xindiston, Eron, Rusiya, volga bo'yi, Sibir bilan muntazam savdo-sotiq aloqalari olib borilgan. Chet davlatlari bilan savdo aloqalari o'rnatishda temuriylarining elchilik aloqalari ahamiyat kasb etgan. Temur savdo rastalari va bozorlar yo'llar qurdiradi., karvon yo'llarida kavonsaroylarni ko'paytiradi. Ayniqsa Samarqand, Buxoroda bozor chorsu, tim, toq, kappon kabi savdo xunarmandchilik inshootlari qad rostladi

Shahar bo'ylab o'tgan keng ko'chaning ikki tamoniga do'konlar joylashtirilgan. Samarqand Buxoro savdo maydonlarining kengayishi va ixtisoslashtirilgan bozorlarga egaligi bilan ajralib turgan. Bozor savdo markazi va xunarmandchilik ishlab chiqarish joyi edi. Shuningdek bozorlarda qo'lyozma kitoblar, yozuv qog'ozi sotilgan, ariza, yoki maktub yozuvchi mirzalar ham o'tirgan. Savdo rastosi unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan. Bozorlarda adabiyot, ilm-fan haqida suhbatlar bo'lgan, farmonlar e'lon qilingan va aybdor jazolangan. Turli tamoshalar shu joyda ko'rsatilgan, masjid, madrasa, xamom bozorga yaqin joyga qurilgan.

Temuriylar davrida karvon yo'llarida elchilar, choparlar va savdo karvonlari uchun dam olish, otlar almashtirish joylari qurilgan.

XIV-XV asr oxirlarida Movaraunnaxrni ko'p mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ba'zan siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bog'lagan edi. Bu yo'llar bir-biridan iqtisodiy, xalq turmush tarzi, dini, ma'naviy va modiy madaniyati jihatidan farqlanuvchi mamlakatlarining o'zaro aloqasini rivojlanishiga imkon berdi. Karvon yo'llari savdo, diplomatik aloqalarning amaliy vazifasini, ayni vaqtda mamlakat va xalqlarini o'zaro iqtisodiy va madaniy vazifasini, ayni vaqtda mamlakat va xalqlarning o'zaro iqtisodiy madaniy ta'sirini mustaxkamlashga xizmat qiladi.

2. O'rta Osiyo xalq zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at sohalarida kamolot bosqichiga ko'tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namayon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan «Qudratimizni ko'rmoq istasang-binolarimizga boq!» degan yozuv Temur davlatining siyosiy

vazifasini ham anglatar edi. Temur davrida Movaraunnahr qurilishida istehkomlar, shoh ko`chalar, me`moriy majmualar keng ko`llam kasb etadi. Ilk o`rta asrlardagi shaharning asosiy qismi bo`lgan «Shahriston» dan ko`lam va mazmuni bilan farq qiluvchi «Xisor» qurilishini Samarqand va shahrisabzad kuzatish mumkin. Temur davrida Kesh shahri qurilishi yakunlandi. «Xisor» ning janubi-g`arbga xukumat saroyi Oqsaroy va atrofda robotdir, bog`-rog`lar qurildi.

Temur saltanat paytaxti Samarqandni bezatishga alohida e`tibor berdi. Shaharda «Xisori», qa`a, ulug`vor, inshootlar va tillakor saroylar bunyod ettirdi. Samarqandga kiraverishdagi Ko`xak tepaligida Cho`pon ota maqbarasi Ulug`bek davrida qurilgan bo`lib, bu inshootda mutanosiblik, umumiy shaklning nafisligi, bezaklarda ulug`vorlik uyg`unlashib ketgan. Temur davrida Samarqand Afrofsiyobdan janubda mo`g`illar davridagi ichki va tashqi shahar o`rnida qurila boshladi hamda bu maydon qal`a devori xandak bilan o`ralgan. Shaharga oltita darvozadan kirilgan.

Shahar mahallardan iborat bo`lib, guzarlarga birlashgan. Shaharda me`moriy majmualar shakllanishi Temur va temuriylar davrining eng katta yutug`i bo`ldi. Me`morchilik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko`tarildi., inshootlar ko`lami bilan birga uning shakli ham ulkanlashdi. Bu jarayon muxandislar, me`morlar va naqqoshlar zimmasiga yangi vazifalarni qo`ydi. Temur davrida gumbazlar tuzilishida qirralar oralig`i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg`alarga tayangan tashqi tashqi gumbazni ko`tarib turuvchi poy gumbazning balandligi oshdi. Ulug`bek davrida gumbaz osti tuzilmalari yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me`morchilik yodgorliklarida aniq ko`rinadi (Shohizinda, Ahmad Yassaviy, Go`ri Amir maqbaralari, bibixonim masjidi, Ulug`ek madrasasi) Ularning old tamoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me`moriy shakllarning umumiy uyg`unligini belgilovchi geometrik aniq o`zaro nisbati bor. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrigacha va undan keyin Movaraunnahr va Xuroson me`morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug`bek davri me`morchiligida bezakda ko`p ranglik va naqshlar xilma-xilligi kuzatildi. Epigrafik bitiklarni binoning maxsus joylariga, xattotlik san`atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan.

Kushon qatamlarida tasvir mazmui kamuchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida Sher bilan Quyoshning juft tasviri uchraydiki, bu razmiy ma`noga ega. Temur va Ulug`bek davrida binoichining bezagi ham xilma-xil bo`lgan. Devor va shift, xatto gumbaz ham naqsh bilan ziynatilgan. Temur davrida qurilgan binolarda ko`k va zarxal ranglar ustun bulib, dabdabali naqshlar ishlangan, Ulug`bek davrida Xitoy chinnisiga oq fondagi ko`k naqshlar uchraydi.

Bu davrda diniy inshootlar, xukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgohlari ko`plab qurildi. Temur Xindiston yurishidan so`ng (1139y) Samarqandda jo`me masjidi qurdirdilar. Uning ro`parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug`bek Buxoro jo`me masjidini kengaytirib qayta qurish ishlarini boshlagan, biroq u XVI asrda qurib bitkazildi.

Temur davrida saroy Mulk xonim Guri Amir majmuasida madrassalar kurilgan. Ulugbek Samarkand ,buxoro va Fijdivonda madrassalar bunyod etildi. XV asrda madrasa me`morchiligi o`zining uzil kesil qiyofasiga ega bo`ldi. Temuriylarning ikki san`at durdonasi- Samarqantdagi va Ulug`bek va Xirotdagi Gavxarshodbegim madrasalari yagona tizim rejasi bo`yicha kurilganligiga karamay bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruxoniylar qabrini o`z ichiga oluvchi tusiqli xazira, avliyolar qadamjolari, daxma aloxida guruxni tashkil qiladi. Samarqantda Temur davrida Shayx Burxoniddin Sag`orjiy xilxonasi- Ruxobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi- go`ri amir. Shuningdek Shoxizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar qurildi. Ulug`bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi daxmalarning me`moriy ko`rinishiga xon tasir o`tkazadi. Shoxizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha Qozizoda Rumiylar maqbarasi deb kelinayotgan (Sultonning onasi uchun kurilgan, asli noma`lum) maqbara quriladi. Ulug`bek Buxoro, Fijduvon, Shaxrisabz, Termiz, Toshkentda va noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqiyosi va bezaklar bo`yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shoyxontoxur majmuasi, bo`lib Qaldirg`ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarimiga mansub.

Temur davrida ulkan inshoot-Turkiston shaxrida Axmad Yassaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir.

Qadamjolar me'morchiligi xam o'ziga xos tuzilishiga ega. Temur Buxoroda Chashmai ayup (1380) yodgorligi kurdiradi. Shuningdek, Temur Shaxrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «hazira»- «Dor us-siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach Shaxrisabzda (Hazrati Imom) maqbarasini qurdirgan. Unda Xorazm memorchiligi an'analarini ko'rish mumkun.

Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklida bo'lib, uch qavatlidir.

Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchi shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari va majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shahrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Shuningdek shaharlarda tashqarisida Temur o'n ikkita bog va saroylar bunyod ettirgan.

Ulug'bek davri samarqandning Registon maydoni shakllandi. «Masjidi Muqatta'», 210 gumbazli ko'kaldosh jo'me masjidi qad ko'tardi. Shohizindada ayrim maqbaralar, Shahrisabzda Ko'gumbaz masjidi, «Chiluston» va «Chinnixona» saroylari uning davrida qurildi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xo'ja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi.

Amir Temur va Ulug'bek davrida tasviriy san'at turili yo'nalish bo'yicha yuksaldi. Islomda jonli narsalar tasviriga sig'inmaslik tasvriy san'atda naqshning ravnaqiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda arablar bosqichi tufayli to'xtab qolgan devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at Amir Temur davrida shakl va mazmunda tiklandi. Xatotlik-qo'lyozma adabiyotining ajralmas bir qismi hisoblangan. Miniatyura-tasviriy san'atga avvalo naqsh sifatida qaralgan. Temuriylar davrida tiklangan devoriy sura'atlar XV asrda yana to'xtab qoldi. Samarqanddagi Temuriylar saroy va qarorgohlarida qabul marosimlari, jang voqealari,ov manzaralari, xalq bayramlari

tasviri tushirilgan devoriy sur`atlar bo`lgan. Temur o`g`illari va nabaralari, ayollari va kanizaklari tasviri bu devoriy sur`atlarda aks ettirilgan Ulug`bek davrida ham devoriy sur`atlar mavzu jihatidan rang-barang bo`lib, uslubiy jixatdan miniatyura janriga yaqin bo`lgan. Bu davrda qayta ko`chirilgan Abdurahmon as-So`fiyning (X asr) falaqqiyotga oid asariga ishlangan bir sur`atda Andromeda yulduzlar turkimi Chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Samarqand rasadxonasida esa to`qqiz falok ko`rinishi, etti-gardish, etti yulduz-yoritgich, daraja vaqt bo`limlari, eryluzining etti iqlimi tasvirlangan.

Temurdavrida qurilgan. Shirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalari, naqqoshlik va xattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjud bo`lgan. Shirinbeka opa maqbarasida tasvir ko`p ranglarda, qolgan ichki bino devorlari oq va moviy rang tabiat manzaralari tasvirlangan.

Xattotlik san`ati taraqqiyotiga XV asrda an`anaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi susl va tezkor-nastalik noyob qo`lyozma asarlar ko`chiriladigan maxsus ustaxonalar kitobchilikning ravnaqiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi.

Amir tTemur davrida Samarqandda miniatyura rassomchilik maktabi tashkil topdi. Turkiya va Berlan kutubxonalarida saqlanayotgan ko`chirma-xomaki miniatyura nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo`lib, ularda alohida shaxslar, daraxtlar, gullar, kichik kompazisiyalar, naqshlarda chiziqlar uyg`unligi xarakatlar aniqligi, qiyofalarining o`z o`rnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl xolatiga yaqin sur`atlar "Zafarnoma" ning dastlabki ko`chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Xirotda (1467 y.) ko`chirilgan "Zafarnoma" da keltiriladi. Dastlab Mirak naqqosh boshlangan va Behzod yakunlangan ushbu miniatyura bo kopazisiyasi va serjilo bo`yoqlarning uyg`unligi adralib turadi.

Miniatyura rassomchigining taraqqiyoti dadabiyotining ravnaqi va rivoji bilan bog`liq bo`lgan. Musavvirlar Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, so`ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlangan. XIV asrda "Jome` ut-tavorix", "Tarixi rashidiy" kabi tarixiy asarlarga ham miniatyuralar ishlangan. Bu an`analar Temuriylar davrida ham davom ettirilib, "Zafarnoma" va "Temurnoma" asarlarida jang lavxalari tasvirlangan.

Ayrim xollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning baʼzilarida Muhammad paygʻambarning (yuzy niqobda) odamlar orasida turgan xolati va meʼrojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniatyuralarning aksariyatida sharq sheʼriyatining qahramonlari-Layli va Majnun, Xusrov va Shirin, Rustam jang lavhalari tasvirlangan. Umumman miniatyura sanʼati Iroq, Eron, xuroson, Mavorounnahr va Xindistongacha xududlarida bir davrga xos badiiy-estetik xodisa edi. Bu xodisa Temuriylar bilan bogʻliq boʻlib, temuriylarning Bogʻdod, Sheroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli kabi markazlarida bir necha miniatyuralar maktablari vujudga keldi.

Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida qaror topgan boʻlib, turli turkumda yaratilgan bu miniatyuralarda Sharqiy Turkiston sanʼatiga xos boʻlgan Turkiy obrazlarda xitoy rassomchiligi taʼsiri sezilib turadi.

Samarqanddagi saroy musavvirlari Abul Xayya va uning shogirdlari Shayx Mahmud Tahliliy, Pir Ahmad bogʻi Shomoliy, Muhammad Bin, Muhammadshoh, darvesh mansurlar ishlagan temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida yaratilgan. 1420 yildan keyin Boysunqir Mirzo Xirotdan Xattotlik va naqqoshlik ustaxonasi tashkil qilgach bu rassomlarning ayrimlari Xirotda koʻchib oʻtdi. Abul Xayya tarixiy asarlarda ishlangan miniatyuralarda Amir Temur va Temuriylarning qiyofalari aks etsa, badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli xolatlarda tasvirlangan. Xalil sulton davrida ishlangan ayrim miniatyuralar grafik tarzda, badiiy jihatdan oʻziga xos "siyoxi qalam" uslubida ishlagan Temur hayotlik davrida uning saroy devorlarida shoh va Shaxzodalar bor boʻyida tasvirlanib, xaqiqiy partiret janri kamoliddin Bekzod shakllantirdi. Umuman Temur va Temuriylarning qiyofalari tasvirlangan koʻplab miniatyuralar dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning aksariyat rasm chizilgan davr yoki rassom, joy maktab koʻrsatilmagan. Biroq bu miniatyuralarda nur sohib turgan quyoshsimon sherning boshi tasvirlangan tugʻ-Temurning gerbi-uningsaroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulugʻbek zarb qilgan tangalarda uchraydi. Shuningdek tabiat tasvirida toʻq yashil va jigarrang koʻpligi, kiyimlar turkiy millatiga xos boʻlganligidan bu miniatyuralar Samarqand miniatyurachiligi maktabiga mansub deyish mumkin. Chunki, Xirotda va Sheroz miniatyuralari qahramonlarining deyish boshqacharoqdir.

Samarqand maktabi miniatyuralari vakilliklari kompozitsiyasi yaratish va manzara tasvirida mahoratlidirlar.

Ulug`bek davrida mashhur bo`lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari ranglarining yorqinligi bilan o`ziga xosdir va uni ko`rsatiladi. Samarqand maktabiga xos bo`lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning “Xamsa” asariga va 49 ta miniatyura “shohnoma” asariga ishlangan hozir Turkiya kutubxonasida saqlanadi. Ulug`bek davrida as-So`fiyning “Siljimas yulduzlar ro`yxati” asariga ishlangan miniatyuralarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning joylashishi ko`rsatilgan bo`lib, grafik tarzda rang bermay, qora siyoxda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvir etildi. Sharq miniatyurachiligida oddiy xalq hayoti temuriylar davrida paydo bo`lgan. Masalan “Samarqand masjidini qurish”, “Iskandar devorini bunyod etish”, “ko`chmanchilar turmushi”, Jamshidning oddiy xalqqa xunar o`rgatish mavzuida miniatyuralar bo`niga misoldir.

Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy xunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo`ldi. badiiy xunarmandchilik asosan me`morchilik bilan bog`liq bo`lmay, koshnkorlik kulolchiligi, yog`och va tosh o`ymakorligi bilan ham bog`liq edi. Qabr toshlarga qisman o`simliksimon, geometrik nazmlarda bitilgan. Qabrtosh Sag`ana yoki Suna shaklida bo`lib, bo`z rangli marmardan, ayrim xollarda o`ta noyob toshlardan tantana idishlar ishlangan. Yog`och o`ymakorligida Go`ri amirda, Shohi Zinda, Yassaviy maqbaralari, eshiklari, shuningdek, Xvasrga oid uy ustunlari naqshlar bilan ishlangan. Temur va ulug`bek davrlarida metal o`ymakorligi taraqqiy etadi. Buyum va idishlar oltinsimon bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o`yib, bo`rma usulda, qimmatbaho tonnalik qozon bronza qo`yish san`atining eng yuksak na`munasidir.

Amaliy san`atning qulolchilik turi uchun yashil, zangori tusdagi yorqin sir ustiga sodda o`simliknoma naqshlarni qora bo`yoqlar bilan tushirishga uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo`lgan oppoq idishlarga sir ustidan kobal`t yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Soplo buyumlardagi naqshlar mo`yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga chiziq naqshlar chizilgan, temuriylar davriga

mansub chikkisimon sopol buyumlarda qulol rassom turil temuriylar davrining amaliy san`at darajasiga ko`tarildi.

Amir Temur ilm-fan rivoji uchun g`amho`rlik qilishi tufayli Samarqand dunyoning ma`rufiy markaziga aylandi. Mashhur olimlar Samarqandga keldi. Masalan Qozizoda Rumiy, tabib Xusamiddin Kermaniy falaqqiyotshunos mavlona Ahmad, Ulug`bek davrida turli mamlakatlardan kelgan 100 dan ortiq olimlar ilmiy ijodiy faoliyat ko`rsatganlar. Temur va Temuriylar zamonida tabiiy gumanitar fanlar asosida buyuk olimlar etishib chiqdi va jahon faniga munosib hissa qo`shdi. Falaqqiyotshunos fanida Ulug`bek, Qozizoda, Rumiy, Fiysiddin Jamshid va Ali Qushchilar yanig kashfiyotlar qildi. Tarix ilmida Sharofiddin Ali Yazdiy, xofizi Abro`, Abdu razzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Zayniddin Vosifiy va boshqalar qimmatli asarlar yaratdi. Badiiy ijod va tilshunoslikda Jomiy, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoullo Xusayniy, Koshifiy singari ijodkorlar yuksak san`at asarlari bilan mashhur bo`ldi.

Mirzo ulug`bek davrida Samarqandda birinchi Akademiyaga saos solindi, er qurrasini o`lchash va falaqqiyot shunoslik jadvallarini tuzish ishlari aamlga oshirildi. Samarqand rasadxonasining qurilishi ulkan madaniy voqea bo`lib, jixozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona yo`q edi. Rasadxona ulug`bek matematika, geometriya, falaqqiyotshunoslikda chuqur bilimlar sohibi edi. Ali Qushchi, Muhammad Havofiylar uning sevimli shogirdlari bo`lgan.

Mirzo ulug`bek «zich» asarida VIII-XI asrlarga boshlangan falaqqiyot ilmiga oid an`anani davom ettirb, yuqori darajaga ko`tarildi. Matematikaga doir «Birdaraja sinusi haqida», falaqqiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug`bek» va mushqa haqida «Musiqqa ilmi haqida risola» kabi asarlar yozdi. Ulug`bek Samarqand va Buxoro, Fijdivonda madrasalar qurdirilib, ta`lim ishlariga rahbarlik qildi.

Temur va temuriylar davrida halq og`zaki ijodi namunalari yaratildi. Adabiyot badiiy uslub jixatdan takomillashdi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yaratildi. O`zbek tarjima adabiyoti vujudga keldi.

Bu davrda etuk ijodkorlar Qutb, Sayfi Saroyi, xaydar Xorazmiy, Durbek, Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqalar yashab ijod qildi.

Ayniqsa o`zbek yozma adabiyotining dunyoviy ko`lamini Navoiyning ijodi kamolot bosqichiga ko`tardi.

Ilm fan va adabiyotning rivoji kitobat san`ati, yangi qo`lyozma asarlarini ko`chirib yozish, xattotlik, musavvirlik, lavha chizish, muravozlik kabi san`atkor taraqqiyotiga ham ijobiy ta`sir qildi. Nafis kitob va xattotlik XVI-XV asrlarda yangi taraqqiyot bosqichlariga ko`tarildi. Xattot Mir Ali Tabriziy (1330-1402) nasta`liq xatini kashf qildi. Bu usul Xirotda Sulton Ali Mashxadiy boshchiligida yuksak bosqichiga ko`tariladi va Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Xandon, Mir Ali Qalqalam, Halvoiy, Rafiqiy kabi xattotlar, musavvirlar etishib chiqdi. Samarqand va xirotda Temuriylarning saroy kutubxonalari tashkil etildi. Bu kutubxonalar xunarmandchilik korxonasi hisoblangan, ularda qo`lyozma asarlarni to`plash va saqlash ishlari bajarildi.

XVI-XV asrlar O`rta Osiyo xalqlarining musiqa san`ati taraqqiyotida ham yangi bosqich bo`ldi. Yangi kuy va qo`shiqlar, cholg`u asboblari va musiqa san`atiga nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sazondalar, bastakorlar va xofizlar etishdi. Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad Shayxiy, Xusayn Udiy, Shohquli Fijjakiy, Ahmad Qonuniy, Yusuf Andijoniy kabilar shular jumlasidandir. Ulug`bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildi. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bir davrda takomillashdi. Shuningdek keng ommoga mo`ljallangan teatrlashgan tamoshalar xalq sayrlarida masxarabozlar, qo`g`irchoqbozlar, darbozlar o`z san`atini namoish qilgan.

Temur va temuriylar davri ma`naviy hayotida diniy falsafa katta o`rin tutadi. So`fiylik tariqatida Naqshbandiylik rivojlanib, barcha ijtimoiy ma`naviy sohalarga o`z ta`sirini ko`rsatdi. Bahovuddin Naqshbandiy bu tariqatni boytib, balogardon martabasiga ega bo`lgan karomat sohibi edi. XV asrda Naqshbandiya tariqatining davomchisi Xoja Ubaydulloh Ahrordir. Samarqandga eklgan Xoja Ahror valining temuriylar o`zlariga pir deb biladilar. Xoja Axxor Naqshbandiya Xojagon tariqatining yo`nalishini belgilagan va ijtimoiy faoliyatdan tashqari ijodkorlik ilmi bilan ham shug`ullanib bir nechta sarlar yozgan.

O`rta Osiyoda Temur va temuriylar davrida madaniyat rivojlandi va kamol topdi. XIV-XV asrlardagi Movaraunnahr va Xurosondagi madaniy taraqqiyotning tamal tojini buyuk sohibqiron Amir Temur qo`ygan edi.

Mavzuga doir tayanch so`zlar va iboralar

Uyg`onish davrining cho`qqisi, Amir Temurning ma`naviy dunyosi, Temuriylar davri madaniyati, tarixiy fanlar.

Nazorat savollari

1. Temuriylar davridagi madaniyatning o`ziga xos xususiyatlari.
2. Amir Temur shaxsning Movaraunnaxr madaniyati rivojigi qo`shgan xissasi.
3. Amir Temurning ma`naviy tamoyillab haqida bering
4. Temuriylarning madaniyat rivojiga qo`shgan xissasini ta`riflab bering

Test savollar

1. Amir Temurning siyosatida nima ustun bo`lgan?
A) Bag`rikenglik
B) saxovat
S) Diyonat
D) oliyjanoblik
E) Adolat
2. Amir Temurga «Xofiz-ulQur`on» deb nom berilishining Sababi nima?
A) Qur`onni tarjima qila olishi
B) Qur`onni yoddan bilishi
S) Qur`onni chiroyli tilovat qilishi
D) Qur`onni sharxlay olishi
E) Qur`onni yodlashga o`rganishi

Mavzuga doir adabiyotlar

1. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san`at. Tosh. 1996.
2. Temur va Ulug`bek davri tarixi. Toshkent. 1996.
3. O`zbekiston xalqlari tarixi va madaniyati. Toshkent. 1992.

4. Keren L., Saidov A. Amir Temur va Fransiya. Toshkent. 1996
5. Umarov E., Abdullaev M., xakimov E. Kul`turologiya. Tashkent «Yanig asr avlodi».

9-Ma`ruza mavzui: XVII-XX asrlar O`zbekiston madaniy taraqqiyoti

1. Markaziy Osiyoda mustaqil xonliklarning vujudga kelishi va madaniyatining ahvoli.
2. Mustaqil xonliklar va amirlikning o`zaro madaniy ta`siri va aloqalari.
3. Markaziy Osiyo madaniyatiga rus va dunyo madaniyatining ta`siri.

Markaziy Osiyoda Temuriylar davrida madaniyat.

Ashtarxoniylar darajasi bilan dunyoga mashhur bo'ldi. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri (XVI-XVIII asrlar)da mamlakat feodalizmining murakkabjarayonlarini boshdan kechirdi.

XVI asrda xunarmandchilikning rivojlanishi tranzit va ichki savdoning kengayishiga yordam beradi. Bu davrda xunarmandchilikning 60 dan ortiq turi mavjud edi. Markaziy Osiyo, Xindiston, Eron, Balx, Rossiya, Turkiya va boshqa mamlakatlar bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqada bo'ldi. XVI-XVII asrlarda Mavaraunnaxrda ilm fan ancha rivojlanib bordi. Adabiyot, Trix, Me'morchilik va tasviriy san'at o'ziga xos rivojlanish bosqichini bosib bordi. Xasan Buxoriy Nisoriy (1566) yilning "Mazakkir ul-axbob" va Mutribiyning (1604) Tazkiratosh shuaro nomli adabiyot antalogiyasi buning yaqqol ifodasidir. Bu qomusiy antalogiyada 100 dan ortiq adabiyot arboblari ijod va tarjimai xollari o'rin olgan. Mamlakatda xunar va savdo ishlarining rivojlanishi ilm axlini ijtimoiy kengayishiga ta'sir ko'rsatdi. Muttaffakir zayniddin Vosifiy 1512 yil Samarqandda bo'lgan bazm mushoiralarda kosib, shoirlar, savdogarlar va oddiy kishilarning markalarida faol qatnashib turganligini bayon qiladi. Ularning aksariyat she'r yozib turganligi o'sha davr tabaqalarining madaniy jihatdan yuksak saviyada ekanligidan dalolat beradi. Bu davrining o'ziga xos xususiyati shundaki ko'plab adabiy va tarixiy asarlar o'zbek tilida yozilgan muallifi noma'lum (nurratnoma) Muhammad solihning Shayboninoma asarlari o'zbek tilda yozilgan. Bundan tashqari mashhur tarixchi Sharofiddin Aliyazdiyning tarixiy asarlari xususan "Zafarnoma"si ulug'bekka bag'ishlangan "Muntaxabi Jome' va tavorixi shoxi" degan asarlar o'zbek tiliga o'girildi. Shayboniylar davrida fanning qator tarmoqlari rivoj topdi. 1693 yilda Amin Ahmad Roziy "Xaft Iqlim" etti iqlim jo'g'rofiy biologiyaga oid lug'at tuzdi. Mutribiyning dunyo xaritasi illova qilindi. Musiqqa ilmiga oid Buxorolik Navkabi asari ham 16 asr bu san'at rivojidan darak beradi. Bundan tashqari xattotlik san'atini rivojiga katta xissa qo'shgan Sulton Ali Mashadiy Mir Ali Xirviy, Mahmud ali Shikobiy kabi xusnixat ustalari ham ijod qilingan. 1586 yilda darvesh Muhammad Buxoriy kalligrafiya san'ati nazariyasiga oid asar yozgan. Shuningdek ko'plab qo'lyozmalar miniatyuralar va sur'atlar bilan bezatilgan. Tarixiy va adabiy asarlardan "Fatxnoma" tarixi Abulxayrixoniy Novoiyning asarlari shular jumlasidandir.

Miniatyuralarda Markaziy Osiyo moddiy madaniyati aks etirilgan. Jaloliddin Yusuf keldi Muhammad va boshqalar rassomchilik san'atiga ulkan xissa qo'shadi.

Xonliklar davrida Qurilish inshootlari turlari yanada takomillashadi. Ko'plab jamoat binolari quriladi. Monumenal binolarning tarixi kiefasi o'zgaradi. Buxoro shahri balandligi 10 metrli devor bilan o'ralib, shahar davoalari quriladi. Yirik binolar qurishda (misr arab madrasasi, Xo'ja Zayniddin xonkasi) xalq me'morchiligi an'analaridan foydalanildi, shahar tashqarisida monemental binolar qurildi. Hovlilar to'rt tamondan ayvon xujralar bilan o'raldi. Buxoro va To'kentdagi Ko'kaldosh madrasasi bunga guvohlik beradi. Binolarni bezashda mayda o'simlik naqshli parchinlar ishlatildi, devorlarga gul berish temuriylar davridagi usullar rivojlantirdi, qabr toshlari yasashda yuksak badiiy darajada toshlarga yozuvlarni o'yib yozish rivojlandi. (Shayboniyxonla qabr toshi va Chulduxtaronda Abu Said qabriga qo'yilgan toshlari)

Markaziy osiyoda xonliklari va amirlik o'rtasida nizolar bo'lib tursada ma'lum darajada dehqonchilik, xunarmandchilik, sovd o'sotiq davom topdi. Fan adabiyoti san'atning rivojlanishi ko'proy o'saroy doirasida ham diniy ham amirlikdagi siyosiy voqealar solnomasini ifodalaydi. O'sha davr ruhi aks etganligi bilan tarixi ahamiyatga ega. Muhammad Yoqubning «Gulshan-ulmulk», Muhammad Mir Olimning «Tarixi amir Nasrullo», Mulla Ibodulla va Mulla Muhammad Sharifning «tarixi amir xaydar», Muhammda Xakimjon To'raning «Muntaxabot-tavorix», kabi asarla diqqatga sozovordir. Qo'qon adabiy muxiti ko'plab shoir va shoiralar ijodi bilan boyiydi. Qo'qon umarxonningo'zi «amiriy» taxillusi bilan o'zbek tilida g'azallar yozgan uning rafiqasi Mohlaroyim «Nodira» taxallusi bilan fors tojik tilida «Maknuna», «Komila» taxalluslari bilan she'rlar yozgan. Eri umarxon vafot etgach Nodira davlat ishlariga aralashib, mamlakat xo'jaligini yaxshilash madaniy hayotini rivojlantirish bo'yicha muhim tadbirlarni amalga oshiradi. Qo'qonda Madrasalar, karvonsaroylar, rastalar, yo'llar qurdiradi. U o'z at rofiga uvaysi Maxzuna kabi qobiliyatli ijod ahlini to'pladi.

Bu davrda Fazliy Namangoniy Mushrif, Mushfikiy kabi shoiralar ijod qilgan. Mushfikiy Buxoro amiri Abdullaxon saroyida «Malikush-shuaro» unvoniga ega bo'lishgan bo'lsa, bo'lsa Fazliy Namangoniy Qo'qon shoiralariga boshchilik qilgan, Umarxonning topshirig'i biln Fazliy va Mushrif tamonidan «Majmuat-ushshshoira»

to'plami tiziladi. Bu davrda Qo'qonda Xudoyorxonning saroy arki, Xivada turili obidalarni qurdiradi. Taxminan XVII asrda yashab ijod qilgan shoiralardan biri Turdi Farg'oniy haqida ma'lumot beruvchi asosiy mana shoirning o'z asaridir. U yuz urug'ning oqsoqollaridan biri sifatida Abdulazizxon saroyida e'tiborli kishilardan biri bo'lgan, keyin saroydan chetlashtirilgan. XVIII asr oxirida tug'ilgan shoir Muhammad og'ir ahvolda yashab, saroyda askarlik qilgan. Maxmur qiyinchilikda Xapalak 1844 yilda vafot etgan. Uning she'ralari ichida xapalak xajviy asari mavjud. XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Farg'ona Muhammad Sharif Gulxaniy taxallusi bilan tanilib ajoyib lirik she'rlar, masallari yozdi. Uning «Bulbulmaasl» asari qahramonlari qushlar bo'lib, shoir ular orqali saroy kirdikorlarining fosh etadi. Yana bir qo'qonlik shoir Foziy ham asarlarida zadagon va ruxoniylar fosh qiladi. XIX asrning 30 yillarida Shahrisabzda shoir xiromiy xind, Fors adabiyotida mashhur bo'lgan «Chor Darvesh» va «To'tinoma» xokoyalarini o'zbek tilga tarjima qiladi. Xalq dostonlari «Yusuf va Zulayxo», «tohir va Zuhra», «Bo'z o'g'lon», «Yusuf va Ahmad» va boshqa asarlar vujudga ekldi. Shahar xalq hayotidan xikochiya qiluvchi lavhalarni o'ynab, tomosha ko'rsatadi, boshlar va saroy ahlini ochko'zligini fosh etib, ustidan kular edi.

Bu davrda Markaziy Osiyo ikki turdagi maktab mavjud edi: kuyi maktab va oliy madrasa. Boshlang'ich maktab savod o'rgatilar va diniy matnlar yodlanar edi. Madrasada ham ilohiyat o'qitilar shuningdek arab tili sarfu naxfi, notiqlik san'ati, aljab va xandasa asoslari o'rgatilgan. Bundan tashqari Xofiz, Bedil, navoiy asarlari o'qitilgan.

O'sha davr shoirlari, fan arboblari musiqani chuqur tushunganlar. Musiqa san'atini rivojiga ulkan xissa qo'shgan Mavlono Muhammadin Muganniy, Mavlono Kavkabiy. Xo'ja Muhammad, Rizo Samarqandiyning nomlari bizgacha etib kelgan.

Bu davrdagi me'morchilik yodgorliklari xajmi va pardozining jimjimadorligi bilan ajralib turadi. Sherdor madrasasining old peshtoqida rangin koshinlar bilan chekilgan bir juft sher tasvirlangan. Tillakori madrasasining nomi «tilla bilan pardozlangan» degan ma'noni bildiradi. Devorlardagi ajoyib naqshi nigorlar va ichki devorlardagi to'kis tilla bezaklar juda nafis ishlangan.

XVII asr oxirlaridan xiva xonligida ta'mirlash va shaharsozlik ishlari avj oladi. Ollaqulixon madarsasi, Roxmonkui inoq saroyi xajm jihatidan ancha maxobatli

qurilgan. Qo`qon xonligi me`morchiligida rangqbaranglik va yorqinlik, radozdagi koshinlarning yorqin tovlanishi kabi xususiyatlar ayniqsa Xudoyorxon saroyida yaqqol namoyon bo`ladi.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida me`morchilik xajm jixatidan ixcham binolar, goxo bezak-pardozlardan xolliligi bilan ko`zga tashlanadi. Xonliklar va Amirliklarda me`morchilik qurilishida va bezakda o`ziga xoslik ham seziladi. Farg`ona uylari kengkovoul va ayvonli, guldor tokchali, o`yma ganchli shiftlari naqshi nigorli qilib qurilsa, Samarqand va Buxoro uylari uchun chiroyli ko`rinishdagi ustunli ayvon, girix va Islomiy naqshlari tushirilgan devor va ganch o`ymakorligi xosdir. Xiva uylari tashqi va ichki shaklda qurilib ayvoni ichkariga qaragan, ustunlariga o`yma naqshlar chekilgan, murakkabshakldagi gullar bilan bezalgan.

XIX asr boshlarida mehnat kash xalqning turmmush madaniyati past darajada edi. Xonliklarni o`zaro urushlari xo`jalik va madaniy hayoti izdan chiqariladi. Bu hol Chor Rossiyaning xonliklari bosib olishini osonlashtirdi. Rossiyada sarmoyalar sanoatning o`sisini yangi bozor savdosiga va xom ashyo manbalariga bo`lgan talabni oshirdi. Rossiya markaziy osiyoning bosib olgach, mahalliy aholi rus va Rossiyaning boshqa xalqlari bilan aloqa o`rnatishga majbur bo`ldi. Sanoat va qishloq xo`jaligi texnikalari kirib kela boshladi. O`z o`rnida Rossiya va Evropa madaniyati elementlari kririb keldi. Rus tizim maktablari ochildi. Tipografiya va litografiyaning paydo bo`lishi madaniy hayotda katta voqea bo`ldi. Avval rus tilida, so`ngra mahalliy tillarda gazeta, jurnal va kitoblar chop etila boshladi.

XIX asrning 80 yillarida A. S. Pushkin va I.A. Krilov asarlari ilk bor o`zbekchaga tarjima qilindi. 1880 yilda Toshkentda jamoat kutubxonasi ochildi. 1870 yilda rasadxona va kimyogarlik tajribaxonasiga asos solindi. Ilmiy jamiyatlar tuzildi, tarixiy va arxeologii muzeylar ochildi.

Bu paytda kelib, Turkiston burjuaziyasi orasida jadidchilik xarakatlari keng tarqaldi. Jadidlar yangi usuldagi maktablar tuzish dasturini ola surdilar, bu maktablarda asosan turkiy til, adabiyot va dunyoviy fanlar o`qitilgan. Katta shaharlarda jadidlar birlashmasi tashkil qilinadi. Toshkent, Buxoro va Samarqand gazetalar jadidlar xalqni ma`rifatga chaqiradilar.

10-Mavzu: Milliy istiqlol g'oyasi va O'zbekistonda madaniy taraqqiyoti

Ma'ruza rejasi:

1. Ma'rifiy-ma'naviy isloxatlar-jamiat taraqqiyotining ustivor yo'nalishi sifatida.
2. Ta'lim rivojining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Hozirgi bosqichda madaniy hayot.

Har qanday jamiyat taraqqiyoti, o'sha jamiyatda yashayotgan fuqarolar ma'naviyat, turmush tarzi, ularning moddiy ijtimoiy ehtiyojlari qay darajada qondirilishiga bog'liq.

Shuning uchun bu masalalarni hal etishda, O'zbekistonning real hayotida o'zgarishlar yuz bermoqda.

O'zbek xalqining milliy davlatchilik tarixida, ma'rifiy ma'naviy ishlarga e'tibori bizga ma'lum. Bu uzoq tarixiy an'analarga mustaqillik yillarining dastlabki kunlaridan alohida e'tibor berilmoqda. Tatalitar tuzim sharoitida madaniyatning asosiy vazifasi jamitya kishilarning kommunistik mafkura va sohta g'oyalarga e'tiqodini mustahkamlashga qaratilgan. Hozirgi kunda esa uning maqsadi tudan o'zgardi.

Ular nimalardan ko'rinadi:

1. O'zbekistonda ma'naviyat ishlarini amalga oshirish uchun butun mas'uliyatni xokimliklar, vazirliklar, idoralar tashkilotlarning birinchi rahbarlariga yuklatildi. Bu ham juda katta ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.
2. Ma'naviyatni yuksak millatgina, uning kelajagi buyuk bo'ladi.
3. Ma'naviyat va ma'rifat jamiyat hayotida poklantiruvchi kuchdir. Lekin hamon uchrab tursada, mustabid tuzimda qolgan millatlardan fuqorolar ongini poklash lozim.
4. O'zbekiston jamiyati ma'naviyatning eng muqaddas maqsadlaridan biri o'tmish tarixiy, madaniy, milliy ahloqiy mafkuraviy, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlarga asoslanish.
5. Prezidentimiz I. A. Karimov qayd etganidek, xalqimiz faslida ma'naviy-mafkuraviy ishlarni olib borish ular ongiga singdirish.

O'zbekistonning hozirgi taraqqiyoti bosqichida ma'naviy omillar, millatlararo munosabat ham tubdan o'zgardi.

Shuning uchun O'zbekiston xukumati madaniyatdagi milliylik va baynalminalchilik nisbatini saqlashga muhim vazifa sifatida e'tibor bermoqda. 130 dan ortiq millatga ega yurtimiz har bir fuqorani ximoyalashdolzarb vazifadir.

Shu o'rinda 1989 yilda madaniyat ishlari vazirligi xuzurida respublika millatlararo madaniy markaz tashkil etildi. 1992 yilda xukumat qarori bilan respublika Baynalminal madaniy markazi tashkil etildi. Markazning bosh vazifasi, milliy madaniy markazlarga amaliy uslubiy yordam ko'rsatish, ularning milliy an'ana urf odatlarini tiklash, madaniy markazlar bilan aloqalarni yaqinlashtirishdan iborat.

1994 yil 23-aprel` prezidentimiz I. A. Karimov farmoni bilan Respublika ma`naviyat va ma`rifat jamoatchilik markazi tashkil etildi.

Sobiq ittifoq, tugatilishi bilan kommunistik mafkura ham barham topdi. Uning achchiq saboqlaridan xalqimiz xabardor. Shuning uchun mafkura-yakkaxonim rolini o`ynamaslikni xuquqiy poydevorini yaratildi.

1996 yil 9 sentyabrda «Ma`naviyat va ma`rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorlikni oshirish to`g`risida prezidentimiz farmoni e`lon qilindi.

Farmon asosan 1997 yildan boshlab 1 oktyabr` «o`qituvchilar va murabbiylar» kuni deb e`lon qilindi. «Ma`anaviyat» nashriyoti tashkil qilindi.

Markaz qoshida «Oltin meros» xalqaro hayriya jamg`armasi tasis etildi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda 9,5 mingga yaqin umumta`lim maktablar, gimnaziyalar, akademik liseylar, kolejlar, 65 ta oliy o`quv yurtlari faoliyat ko`rsatib kelmoqda.

So`nggi yillarda milliy maktablar tizimiga ham alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekistonda 2,5 mingdan ortiq o`quvchisiga ega bo`lgan 50 ga yaqin qirim-tatar maktabi, 130 o`quvchigaga ega bo`lgan 7 ta nemicha maktabi, 2400 ga yaqin o`quvchisiga ega bo`lgan 24 ta kores maktabi, qurdilar, yaxudiylar maktablari ishlab turibdi.

Bundan tashqari 9 mingdan ortiq qozoq farzandlari, 3 mingdan ortiq tojik, 1 mingdan ortiq qirg`iz va 1,5 mingdan ortiq turkman farzandlari o`z ona yurtlarida ta`lim-tarbiya olmoqdalar.

Mavzuga doir tayanch soʻzlar va iboralar

Maʼrifatchilik, idrok, iymon-eʼtiqod, insonni ishonchi, iymoni, sanʼat, sheʼriyat, bilim, jadidchilik, jadidchilik

Nazorat savollari

1. «Maʼrifatfarvarlik» tushunchasini izohlab bering?
2. Mustamlakachilik davrida milliy maʼnaviyat va maʼarifatning ahvoli qanday edi?
3. Maʼrifatfarvar Abay Qoʻqonboevning ijodi haqida gapirib bering.
4. Jadidchilikning madaniy xodisa sifatida izohlab bering.

Test savollari

1. «Tarbiya biz uuchn yo hayot, yo mamot, yo najot, yo falokat masalasidir» degan xikmatli soʻzlar kim tamonidan aytilgan?
A) A. Qodiriy
B) A. Fitrat
S) A. Avloniy
D) M. Bexbudiy
E) X.X. Niyoziy
2. «Tanobchilar», «Vekselʼ», «Avliyo», Bachchagʻar , «Siyosatnoma» satirik asarlar kimning ijod qalamiga mansub?
A) X. X. Niyoziy
B) A. Qodiriy
S) Muqumiy
D) M. Bexbudiy
E) A. Avloniy

Mavzuga doir adabiyotlar

1. I. A. Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. Toshkent. 1994.
2. Abduxaliqov S. Madaniyat tarixi va uningasosiy masalasi. Toshkent. 1998.
3. Alimova D. Rashidova D. Bexbudiy i ego politicheskie vozzreniya. Tashkent.2000.
4. Umarov E. Abdullaev M., Xakimov E. Kulʼturologiya. Tashkent. «Yangi asr avlodi».

5. Erkaev A. Duxovnost`-energiya nezavisimosti. Tashkent. 1997.